

JOZEF TISO

G. KOVÁCS LÁSZLÓ
ÉS IVAN KAMENEC
TANULMÁNYA

DUNASZERDAHELY 1997

Ivan Kamenec tanulmányát fordította és
az életrajzi jegyzeteket írta:
G. Kovács László

Az utószó
Szarka László
munkája

*A KÖTET MEGJELENÉSÉT
A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM
(MAGYARORSZÁG) IS
támogatta*

© G. Kovács László, Ivan Kamenec, 1997
© Translation: G. Kovács László, 1997

G. KOVÁCS LÁSZLÓ

**JOZEF
TISO**

Portrészlat

TARTALOM

G. Kovács László: JOZEF TISO

Előszó	7
Ifjúkor – A tanulás évei – Pályakezdés	10
A világháború évei – választás és fordulat	16
Új politikus a közélet színpadán – Jozef Tiso 1918 és 1938 között	22
Az események sodrában – Tiso és a szlovák állam	31
A vezér és az ország – Tiso a szlovák állam élén	40
Epilógus	72
Válogatott bibliográfia	77

Ivan Kamenec: JOZEF TISO

Előszó	81
A politikai szerepvállalást megelőző időszak (1887–1918)	87
A Csehszlovák Köztársaság időszaka (1918–1938)	96
A hatalom és a politikai felelősség csúcán	123
Tragikus epilógus	150
A nemzeti vakhit mártírja (<i>Szarka László</i>)	163
Jozef Tiso életének és pályafutásának főbb eseményei	169
Kis magyar–szlovák helységnévszótár	173

Előszó

Jozef Tiso születése óta százötven, halála óta ötven év telt el – nem lenne meglepő tehát, ha sok kortársához hasonlóan ő is a múlt homályába vesz, árnyalakká vált volna, akiről legfeljebb néhány „beavatott”, életét javarészt levéltárakban és könyvtárakban eltöltő szorgos kutató tudna érdemben nyilatkozni. A második világháború éveiben fennállt első Szlovák Köztársaság hajdani elnökének nevével azonban ma is gyakran találkozunk. Szülőhazájában a legismertebb történelmi személyiségek közé tartozik, s alakja a história kérdéseiben jártasabbak számára külföldön, így Magyarországon sem ismeretlen. Szlovákiában hosszú évtizedeken keresztül – 1945-től a kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett bukásáig – csak a bíráló, az elítélés és a kárhóztatás hangján lehetett szólni róla, legendája azonban nagyon sok ember tudatában mindvégig elevenen élt. A hivatalos történetírás képviselőinek népes csapata munkálkodott annak a korszaknak a feltárásán, melyben Tiso tevékenykedett, de portréjának, pályaképének megrajzolásával adós maradt a történettudomány. Megjegyzendő, hogy ezért a történészek marasztalhatók el legkevésbé: a magukra valamit is adó szakemberek semmiképp sem kívánták a történelem személyiségeinek és eseményeinek tabuizálását, az uralkodó ideológia és a mindent elárasztó politikai propaganda elvtelen kiszolgálását. A hatvanas években s legkivált 1968-ban és 1969-ben lehetőség nyílt ugyan az ideológia béklyóinak tágtítására, de a Prágai

Tavaszi reformkísérleteinek bukása után hatalomra került Husák-rendszer nagyon hamar s hosszú időre lehetetlenné tette a pártszempontoktól függetlenné válni igyekvő művészek, tudósok, kutatók munkáját. Objektív, csak a tudományosság és az igazságosság követelményeit szem előtt tartó Tiso-portré kidolgozására csak 1989 novembere után nyílt lehetőség. Igaz, az emigrációban tevékenykedő szlovák történészeket és publicistákat nem akadályozták a tudomány fölül helyezett politikai szempontok, munkásságuk azonban vajmi kevés jó gyümölcsöt hozott. Lehetőségeiket nagymértékben korlátozta, hogy csak a külföldön fellelhető források álltak rendelkezésükre, az otthoni levéltárak és könyvtárak anyagába nem nyerhettek bepillantást. Talán még negatívabban hatott az, hogy – néhány kivételtől eltekintve – ők is ideológiai követelményeknek rendelték alá a munkájukat. (Mindez természetesen elsősorban az 1945-ben emigráltakra vonatkozik: az 1948, illetve 1968 után távozottakat már a kommunizmussal szerzett tapasztalatok foglalkoztatták.) Visszaemlékezéseik, tanulmányaik meghatározó vonása az apologetika: a Jozef Tiso nevével fémjelzett köztársaságot a szlovák történelem csúcspontjának, vitathatatlanul és egyértelműen pozitív, dicshimnuszokat érdemlő jelenségnek látják és láttatják, a kort nagyszerűnek, fényesnek, hősinek. Vannak, akik belátják, hogy előfordultak „hibák” és „tévedések”, de az ő írásaikat is áthatja az igazolás és a felmentés szándéka.

Tisonak tehát „nem volt szerencséje” a történetírással: odahaza egyoldalú kárhoztatás, kiátkozás és démonizálás lett az osztályrésze, száműzetésbe került hívei viszont kritikátlan csodálatukkal, az egykori elnök személyiségének mitizálásával akadályozták az objektív megismerést. Ez utóbbinak 1989 óta voltaképpen semmi akadálya nincsen, s valóban, az eltelt hét és fél év alatt számos figyelem-

reméltó, csak a tényeken alapuló tanulmány és cikk látott napvilágot, de az átfogó Tiso-pályakép még várat magára. A fél évszázada halott politikus körül még ma is indulatok kavarnak, a mítoszokat és ellenmítoszokat a jelek szerint még nem sikerült meggyőzően cáfolni. A Csehszlovákia szétválását megelőző időszakban – 1990–1992 között – a Szlovákia függetlenségét követelő harcos nacionalisták az ő nevét visszhangozták, tüntetéseiken az ő képét emelték magasra. A hazatérő emigránsok és régi-új eszmétársaik fáradhatatlanul buzgólkodtak a hősként és mártírként bemutatott Tiso dicsőítésén. Gyér eredménnyel: a néhai elnök kultuszának kialakítására tett kísérlet éppoly kevésbé volt meggyőző és vonzó, mint nem sokkal korábban a szocialista rendszer „nagy embereinek” a heroizálása. A Szlovákia függetlenségét kívánók, helyeslők közül is csak kevesen vélték úgy, hogy Tiso öröksége vállalható, hogy nevét a huszadik század kilencvenes éveiben is zászlóra lehet írni.

Tiso neve ma már nem szerepel a politikai élet eseményeiről szóló híradásokban, s úgy tűnik, eljött az ideje, hogy személyével és szerepével csak a történészek s a történelem iránt érdeklődő olvasók foglalkozzanak. Akik nincsenek kevesen, s ez érthető: Jozef Tiso egy válságokkal és tragédiákkal terhes, viharos időszakban állt országa élén, s hatalmi pozíciójának köszönhetően emberek millióinak a sorsára gyakorolt befolyást. Vitathatatlan, hogy a huszadik századi szlovák történelem legnagyobb hatású, legfontosabb személyiségei közé tartozik. Az alábbiakban arra a kérdésre próbálunk meg választ keresni, miképp lett a morálteológia professzorából befolyásos politikus, egy nemzet „példaképe” és „vezére”. Törvényszerű volt-e, hogy életútja az akasztófán ért véget? Miben lelhetjük meg állásfoglalásainak és tetteinek ésszerű magyarázatát?

Mire hivatkozhatnak az őt kiátkozók, s mire az emlékét kegyelettel ápolók? Ki volt dr. Jozef Tiso?

Ifjúkor – A tanulás évei – Pályakezdés

Jozef Tiso 1887. október 13-án Nagybiccsén (Veľká Bytča) látta meg a napvilágot, Gašpar Tiso és Terézia Budišková második gyermekeként. A Tiso család népes volt, a szülőknek hét gyerekről kellett gondoskodniuk. Az apa földműveléssel foglalkozott, de mészárosként is megállta a helyét. Szorgalmával tisztos életkörülményeket tudott biztosítani családjának, s ha nem is vetette fel őket a pénz, a nélkülözést nem ismerték. Tisóéknál vallásos légkör uralkodott, s a kisiú iskolai tanulmányainak megkezdésével egy időben ministrálni kezdett; valószínű, hogy ezek a körülmények (is) befolyásolhatták későbbi pályaválasztását. 1894-ben a nagybicsesei római katolikus népiskola tanulója lett; igyekvő, jó előmenetelű fiú volt, s talán nem érdektelen megjegyezni, hogy már ekkor elsajátította a magyar és a német nyelv alapjait. Négy évvel később, 1898-ban a zsolnai királyi katolikus gimnáziumban látjuk viszont, ahol ismét a legkiválóbb diákok közé tartozik, s főleg a magyar, a német és a latin nyelv tanulásában ér el figyelemreméltó eredményeket. A gimnáziumban magyarul folyt az oktatás, ez azonban Jozef Tisonak semmiféle nehézséget nem okozott. Sikereiről a gimnáziumban kapott jutalmak is tanúskodnak. 1902-ben a piaristák nyitrai (Nitra) gimnáziumában folytatja tanulmányait. Ismét magyar környezetbe kerül, de nincs egyedül: a diákok közül jó néhányan szlováknak vallják magukat, s elkíséri őt a zsolnai gimnáziumban megismert jó barát, Jozef Randík is, aki hozzá hason-

lóan, magyar szóra fogva is őrzi szlovák öntudatát. Tiso a Szent Lászlóról elnevezett gimnáziumban is négy évet tölt el, s itt újfent tanúbizonytságot tesz a tanároknak is imponáló képességeiről és szorgalmáról. Részt vesz a Dugonics Andrásról elnevezett önképzőkör munkájában, de szlovák diáktársaival – a későbbi visszaemlékezések szerint – népük múltján, a szlovákság sorsán töpreng. Nincs okunk kétkedni abban, hogy a magyar nyelv elsajátítása, a magyar kultúra megismerése nem vonta maga után Tiso nemzeti öntudatának megváltozását, de az is bizonyos, hogy származásával nem tüntetett, igyekezett elkerülni a pánszlávizmus gyanúját, s megpróbált jó viszonyt kialakítani tanáiraival.

A nyitrai piarista gimnázium diákjának már határozott elképzelése volt a jövőről: papnak készült, neveltetése és hajlamai is erre ösztönözték, s tervét szülei is – kivált az édesanyja – támogatták. Az 1906-ban letett sikeres érettségi vizsga után a fiatal Tiso több továbbtanulási lehetőséggel is számolhatott: Budapest és Innsbruck is fölmerültek mint lehetséges színhelyek, de Bende Imre nyitrai püspök ajánlása alapján az elhivatottságot érző ifjú a bécsi Pázmáneum növendéke lett. A Pázmáneum a teológusképzés elit intézménye volt, amelybe csak a legrátermetebbek jutottak be. Tiso 1906 októberében kezdte meg itteni tanulmányait. Tehetségét és szorgalmát évről évre bizonyította. A róla készült év végi értékelések egyikében – az 1907-ből származóban – többek között azt olvashatjuk, hogy „bővében van” a tehetségnek, szorgalma pedig „fáradhatatlan”. Valamennyi tantárgyban nagyon jó eredményeket ért el, s ismét kitűnt a nyelvek iránti vonzalmával (többek között a hébert és az arameus dialektusokat is tanulmányozta). A Pázmáneumban ismerkedett meg a keresztényszocializmus alapjaival, s különösképpen figyel-

emre méltó jártasságra tett szert a morálteológiában. Bécs a korabeli Európa legfontosabb szellemi központjai közé tartozott, s bár a papnövendékek világa meglehetősen zárt volt, az érdeklődő és fogékony Tiso sok mindent érzékelhetett kora szellemi és társadalmi valóságából, látóhatára kitágult, fogalmat alkotott magának a két korszak határához közeledő Európáról.

Szlovák származását Bécsben sem titkolta, de a nemzeti kérdésekben való állásfoglalást minden jel szerint nem tartotta sem fontosnak, sem kívánatosnak. A nemzeti öntudat kérdését magánügynek vélte, s bár a szlovákokhoz való kötődése nem maradt rejtve feljebbvalói előtt, Tiso teológiai tanulmányai során sem adta jelét mélyebb nemzeti elkötelezettségnek. Szülőhelyével, családjával és néhány gyermekkori barátjával azonban megszakítás nélkül kapcsolatban maradt, a nyarakat rendszeresen Biccseán töltötte.

1910-ben a huszonhárom éves Tiso sikeresen befejezte teológiai tanulmányait, s miután április 14-én a Pázmáneum kápolnájában Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök pappá szentelte, búcsúznia kellett a császárvárostól. A nyitrai püspök döntése értelmében a Trencsén megyei Ócsadra, egy szegény kiszucai faluba került káplánnak. A szlovákok lakta községben Tiso aktívan bekapcsolódott a helybeli gazdakör munkájába, előadásokat tartott, s első ízben tett kísérletet arra, hogy a katolicizmus szociális tanítását a mindennapi élet gyakorlatában érvényre juttassa.

Úgy tűnik, a későbbi elnöktől ekkor még távol állt a politikai életbe való bekapcsolódás gondolata. Nem zárkózott be a parókia falai közé, tevékenységét nem korlátozta a lelkipásztori teendők ellátására, de a közélet színpadán csak szerény szerepet vállalt. Bárhol is tevékenykedett,

mindenütt élénken érdeklődött annak a közösségnek a társadalmi és kulturális problémái iránt, amelynek – ha csak rövid időre is – a részévé vált. A szociális kérdések iránti fogékonysága kezdettől fogva megmutatkozott, jelentőségükkel – bécsi tanulmányainak, tágasabb szellemi horizontjának köszönhetően – már életpályájának kezdeti szakaszában tisztában volt. A nemzeti kérdéshez való viszonyát elsősorban keresztény univerzalizmusa határozta meg, melynek szemszögéből a nemzeti hovatartozás semmiképp sem volt elsőrendűen fontos. A szlovákságról alkotott fogalmának még nincsenek politikai dimenziói, származása mindenekelőtt az örökül kapott nyelvet és hagyományokat, az otthonról hozott szellemi útravalót, a szűkebb – családi – s a tágabb – népi – közösséghez való érzelmi kötődést jelenti számára. Tisóról ellenfelei később azt terjesztették, hogy magyarónná vált, s szlovák öntudata csak 1918 után ébredt fel, ezt az állítást azonban nem látjuk bizonyítottnak. Származását sosem tagadta, s tevékenységének színhelyein mindig részt vett az ottani szlovák közösségek életében és munkájában. Ugyanakkor az is tény, hogy lojális volt a magyar állam iránt, az egyház szolgálatát fontosabbnak tekintette a nemzeti mozgalomban való részvételnél, s különösképpen nagy figyelmet fordított arra, hogy ne keveredhessen „pánszlávizmus”, „nationalista izgatás” gyanújába. A korabeli szlovák politikai élet képviselőivel nem állt kapcsolatban, a választási küzdelmekben való szereplésük, kísérleteik a nagypolitikába való bekapcsolódásra a jelek szerint éppúgy nem gyakoroltak rá mélyebb benyomást, mint a rövid idő alatt híressé lett Andrej Hlinka 1906-ban történt letartóztatása, hosszadalmas pere és bebörtönzése vagy az 1907 októberében Csernován eldőrdült és tragikus következményekkel – számos szlovák hívő halálával – járó csendőrsortúz. A

szlovák közélet színpadán lezajló eseményeket legfeljebb távolról figyelte, s amikor 1913-ban megalakult a Szlovák Néppárt (Slovenská ľudová strana – SLS), majdani első embere csak tudomásul vette a tényt.

Tiso pappá szentelése nem jelentette tanulmányainak végleges befejezését. Még 1910 nyarán benyújtotta a Pázmáneum illetékeseinek doktori disszertációját, amely – tanulmányi eredményeivel ellentétben – nem haladta meg az átlagos színvonalat. A szigorlatokon azonban ismét nagyon jól helytállt, s megérdemelten lett a teológia doktorává. (Az avatóünnepségre 1911. július 15-én került sor.)

A képességei alapján ígéretes papi pálya elé néző fiatalember életében más változás is bekövetkezett 1911 nyarán. Batthyány Vilmos nyitrai püspök egy Trencsén megyei kisvárosba, Rajecbe helyezte át, ahol ismét a kápláni teendőket kellett ellátnia. Akárcsak Ócsadon, itt is élénk érdeklődést tanúsított a városka lakóinak gazdasági és szociális problémái iránt. Különösen fontosnak tartotta a munkások helyzetének javítását, a legszegényebbek felkarolását. Tevékenyen bekapcsolódott a helybeli katolikus ifjúsági kör munkájába, s oroszlánrésze volt abban, hogy 1912-ben Rajecben is létrehozták a Szlovák Bank (Slovenská banka) kirendeltségét. Az igazgatótanács elnöki tisztének betöltését is elvállalta, amivel ismét bizonyította, hogy vállalja származását.

Rajec szlovák lakosságú kisváros volt, s ez a tény is megerősíti azon visszaemlékezések hitelét, melyek szerint Tiso a fent említett katolikus körben általában szlovák nyelven adott elő. Ezt gyakorlati követelményekkel is meg lehetett indokolni, s egyébként sem cselekedett semmi tilosat. A magyar állam, az egyházi és a világi előljáróság iránti lojalitása változatlan maradt, a szlovák nemzeti ügy politikai szempontokon alapuló vagy éppenséggel harcos

képviselése változatlanul távol állt tőle.

Tiso Rajecen sem maradt sokáig. 1913-ban – ismét a nyitrai püspök elhatározásából – az ugyancsak Trencsén megyei Bánra (Bánovce nad Bebravou) került, ahol változatlanul káplánként tevékenykedett. Itt is elszántan és lendülettel látott munkához. Bekapcsolódott a szlovákokat tömörítő Katolikus Baráti Egyesület (Tovarišský katolícky spolok) munkájába, előadásokat tartott és szlovák nyelvtanfolyamokat szervezett a helybelieknek. A helybeli polgári iskolában nemcsak magyarul, hanem szlovákul is oktatta a hittant, műkedvelő színtársulatot szervezett – rövid időn belül a mintegy háromezer lakosú városka közéletének ismert alakjává vált. Szlovák elkötelezettségét ezúttal is sikerült oly módon érvényre juttatnia, hogy elkerülte a nemzetiségi kérdés kapcsán könnyen kialakuló konfliktusok lehetőségét. A szlovákok körében végzett munkáját lelkipásztori feladatai, népművelő szándékai, a katolicizmus szociális tanításai ihlették. A politikai dimenzió ekkor még változatlanul hiányzott tevékenységéből.

Valószínű, hogy báni tartózkodása figyelemreméltó eredményekkel járt volna, de a sors különös fintoraként Tiso itt sem maradhatott sokáig – közbeszólt a történelem. Az 1914-ben kitört első világháború elszólította őt az addig oly békés kisvárosból. Olyan esztendőök következtek, amelyek előkészítették a fiatal káplán életének sorsdöntő fordulatát.

A világháború évei – válaszút és fordulat

Jozef Tiso életpályájának 1914 és 1918 közötti szakasza számos alkalommal váltott ki ellentétes véleményeket, kiváltképp a két világháború között és a második világháború után, amikor a Tisóról kialakított negatív kép politikai szükségleteket szolgált, s fontos szerepet játszott az ellene folyó perben. Ellenfelei, bírálói a világháború éveiben folytatott tevékenységét annak bizonyítékaként emlegették, hogy a későbbi államfő – a szlovák nacionalizmus markáns, nagy hatású képviselője – magyarórná vált, s nemzetétől lélekben is olyannyira eltávolodott, hogy az 1918-ban bekövetkezett fordulat nélkül bizonyára a magyarság sorait gyarapította volna. Mások véleménye szerint Tiso csupán a szlovák hazafiaknak akkoriban ajánlatos óvatosság jegyében cselekedett, s miközben „megadta a császárnak, ami a császáré”, tehát megtette a magyar hivatalos körök irányában a szükséges gesztusokat, megmaradt meggyőződéses, ámde „csendes” szlováknak, aki csak a kedvező pillanatra várt. Az általunk ismert tények egyik vélekedést sem támasztják alá teljes mértékben, mindkettő célzatos és túlzó. Nem látjuk bizonyítottnak, hogy Tiso magyar érzelművé, magyar nemzeti öntudatúvá vált volna. Tökéletesen beilleszkedett azokba a magyar egyházi körökbe és értelmiségi társaságokba, amelyek ebben az időszakban a társadalmi közeget jelentették számára, de a származása iránti közönytől, a szlovákságtól való elszakadásról nem beszélhetünk. Kétségtelen, hogy származásá-

nak demonstratív megvallását, a nemzetiségi kérdésekben való állásfoglalást továbbra sem tekintette indokoltnak vagy szükségesnek. Írásainak tanúsága szerint a magyar patriotizmus gondolkörében mozgott, hazafiságát nem érthette kifogás, de a neofiták buzgalma, a kívánalmakat túlteljesíteni igyekvők lázas igyekezete hiányzott belőle. Nemzeti érzelmei minden jel szerint jól megfértek a magyar állam iránti hűséggel, szlováksága nem távolította el őt azoktól a magyar köröktől, amelyeknek tagja lett, s amelyek említésre méltó konfliktus nélkül be is fogadták, s elismerték az agilis fiatal pap képességeit, méltányolták munkáját. Tény, hogy Tisohoz hasonlóan számos szlovák érzelmű értelmiségi kísérletezett kettős kötődésének a harmonizálásával, számosan igyekeztek önmaguknak és környezetüknek is bebizonyítani, hogy öntudatos nemzetiségiként is lehetnek megbízható és hű honpolgárok, nem magyarként is példás tagjai lehetnek a fiktív „magyar politikai nemzetnek”. Nehezen vitatható, hogy Tiso az 1918-as fordulat bekövetkezése előtt őszintén törekedett arra, hogy „jó hazafi” legyen, s lojalitása a magyar állam iránt valóban belső meggyőződésből fakadt. Másfelől ahhoz sem fér kétség, hogy a beilleszkedés, a lojalitás, a magyarság hegemóniájának elfogadása nem vonta maga után az övétől való elidegenedést, származásának megtagadását vagy leplezését. Azt azonban legfeljebb mítoszteremtő apologéták állíthatják, hogy Tiso – látnoki módon megsejtve a „fényes” jövőt és a rá váró történelmi szerepet – már ekkor tudatosan készült volna „vezéri” küldetésének beteljesítésére, s a magyarokkal szolidaritást, sorsközösséget vállaló megnyilatkozásai csak az „ellenség” megtévesztését szolgálták, akár Talleyrand-inak is mondható ravaszsággal. Tiso elfogadta a fennálló viszonyokat, kereste a helyét az adott egyházi, társadalmi és politikai struktúrákban, mi-

közben szünet nélkül törekedett arra, hogy sem önmagával – lelkiismeretével –, sem a számára meghatározó jelentőségű közösségekkel ne kerüljön konfliktusba. A politikai életben való aktív szerepvállalás gondolata – mint látni fogjuk – ezekben az években már nem áll olyannyira távol tőle, de a szlovákság politikai reprezentációjával való együttműködés gondolata még igen. E tekintetben csak az 1918-as történelmi fordulat hozott változást.

Az 1914 júniusában Szarajevóban elkövetett merénylet Tiso életét is alaposan – bár korántsem gyökeresen – megváltoztatta. Augusztusban már a trencsényi 71. gyalogezred tábori lelkészeként látjuk viszont, amely jelentős részben szlovák származású katonákból állt. (Ennek az ezrednek a nevéhez fűződik az 1918. júniusi kragujeváci katonalázadás, a huszadik századi szlovák történelem legendává nőtt drámai eseménye.) Tiso Galíciában ismerkedett meg a háború valóságával, s rövid ideig Szlovéniában is szolgált. Jóllehet nem sok időt töltött a harctereken – a következő év februárjában már visszakerült a hátszágba –, ez az időszak mély nyomot hagyott benne, miként azt a Nyitramegyei Szemlében *Napló az északi harctérről* címmel megjelent cikksorozata is bizonyítja. 1915 elején Tiso visszatért Nyitrára, ahol az őt már ismerő és képességeit méltányoló Batthyány Vilmos püspök a szeminárium spirituálisává és a gimnázium hitoktatójává nevezte ki. Tiso számos cikket írt ekkor a Nyitramegyei Szemlébe, s a katolikus Néppártban is szerepet vállalt, igaz, nem túlzott lelkesedéssel, meglehetősen visszafogottan. A politika iránti szenvedélyről még semmiképp sem lehetett szó, de az érdeklődés csírájában már megvolt benne. A Nyitrai Keresztényszociális Egyesület munkájában is részt vállalt, s időnként a Papok Közlönye című havilapban is publikált egy-egy írást. Megbecsültségét, a püspök iránta érzett bizalmát

jól mutatja, hogy Batthyány Vilmos titkárává is megette, s rábízta az egyházmegyei könyvtár vezetését. Tiso nagy léptekkel haladt előre pályáján és ígéretes jövő elé nézett. Sikereit kétségkívül rátermettségének, szorgalmának és munkabírájának s persze feljebbvalói jóindulatának is köszönhette. Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy Tiso egyre magasabbra jutott volna az egyházi hierarchiában – ha nem szól ismét közbe a történelem.

Mielőtt 1918 őszének sorsfordító napjairól szólnánk, meg kell említenünk Tisonak a szlováksághoz való viszonyát a nyitrai esztendő során. Hitoktatóként, püspöki titkárként, spirituálisként és nyitrai lakosként is rendszeresen találkozott szlovák diákokkal, egyházi emberekkel, s a második világháború utáni pere idején rögzített tanúvallomások szerint körükben mindig hangsúlyozta szlovák származását, s nem rejtette véka alá nemzeti érzelmeit. Olyan visszaemlékező is akadt, aki szerint Tiso 1917 nyarán értesült a cseh és a szlovák emigráció politikai és katonai tevékenységéről s a csehszlovák állam megalakításának tervéről. A tanú szerint Tiso örömmel fogadta a hírt. E vallomások ugyan figyelemre méltóan összecsendenek egymással, de hitelüket némiképp gyengíti az a körülmény, hogy a Tisóról kialakult kép kedvezőbbé tételét, a vádlottá lett egykori elnök védelmét is hivatottak voltak szolgálni. Tiso, mint fentebb elmondtuk, sokáig a régi Magyarország lojalis honpolgáraként gondolkodott és tevékenykedett, s ez valószínűleg 1917 nyarán is így volt... De nem elképzelhetetlen, hogy ekkor már más távlatok is felvillantak előtte, s a Magyarországról vallott felfogásában új elemek is megjelentek. Valószínűnek látszik, hogy az átlagosnál lényegesen jobban tájékozott és a politikában történetek iránt nem közömbös Tiso tudott a majdani csehszlovák állammal kapcsolatos előkészületekről.

1918 novemberében, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a Csehszlovák Köztársaság kikiáltása és a Szlovák Nemzeti Tanács (Slovenská národná rada) október 30-i turócszentmártoni *Deklarációjának* ismertté válása után Tiso is fokozatosan ráébredt, hogy a térség hatalmi-politikai viszonyai alighanem radikálisan meg fognak változni. A forradalmi hullám hatására Nyitrán is a Magyar Nemzeti Tanács vette át a hatalmat, de a helyzet alakulása nem sok kétséget hagyott afelől, hogy előbb-utóbb számolni kell a csehszlovák katonaság megjelenésével. Tiso még nem játszik kezdeményező szerepet az eseményekben, de hajlandó részt venni a nyitrai Szlovák Nemzeti Tanács megalakításában. Ezt végül – november közepén – túl korainak ítélik, ám a politikai életbe bekapcsolódó s a változásokra tudatosan készülő szlovák lakosok – ekkor már Tiso is – elérkezettnek látják az időt a már említett Keresztényszociális Egyesület fölötti ellenőrzés megszerzésére. Tiso a rá jellemző energiával és lendülettel igyekszik befolyásolni az események menetét, s oroszlánrésze van abban, hogy a városban egy új, magyar és szlovák változatban megjelenő hetilap, a Nyitra–Nitra lát napvilágot. Ő lett a lap főszerkesztője, s a cikkek egy részét is ő írta. Említésre méltó, hogy rövid ideig a városban tevékenykedő Magyar Nemzeti Tanácsnak is tagja volt, ez azonban csak epizód: 1918. december 10-én, egy nappal a csehszlovák csapatok bevonulása után létrejön a Szlovák Nemzeti Tanács, amelynek Tiso kezdettől fogva tagja, igaz, először csak – óvatosságból? – mint jegyzőkönyvvezető. 1918. december 29-én *Számadás (Úctujme!)* címmel cikket tesz közzé az általa szerkesztett folyóiratban, melynek magyar és szlovák változata ekkor már külön, s egyre inkább eltérő tartalommal jelent meg. Cikkében hangsúlyozza, hogy országok és rendszerek változnak meg, a régi világ elmúlt, s józanul

kell fogadni az új viszonyokat. Nem tagadja azonban, hogy a búcsú a régitől könnyekkel és fájdalommal jár. A régi Magyarországhoz való kötődését ismerve okkal feltételezzük, hogy Tiso nem csupán a város riadt, a fejleményeket döbbenetesen szemlélő polgárai felé tett gesztust ezzel, hanem a saját érzéseiről írt. Bárhogy is volt, az bizonyos, hogy a Nitra egyre több írása szólt a szlovákok szabadságának eljövételéről, az önállóság követelményéről. 1918–1919 fordulóján Tiso már szlovák meggyőződésű közéleti aktivistaként áll előttünk, aki erejét és képességeit az új ország szolgálatába állította. Miután a Keresztényszociális Egyesület a magyarok befolyása alatt maradt, Tiso fokozatosan kivonta magát az ottani munkából, és 1919 márciusában a Nyitra szerkesztéséről is lemondott. A nem is olyan régen még apolitikusnak tűnő teológianár ekkor jelent meg a szlovák politikai élet színpadán.

Új politikus a közélet színpadán – Jozef Tiso 1918 és 1938 között

Mint fentebb elmondtuk, Jozef Tiso a sorsdöntő 1918. év utolsó heteiben öntudatos, de a túlzásoktól, harsány vagy éppenséggel provokatív megnyilatkozásoktól tartózkodó szlovák hazafiként cselekedett. Tevékenységi köre jelentősen kitért: ezúttal már az egyházi intézmények falain kívül, a közélet különböző színterein is szerepet vállalt. Annak ellenére, hogy a szlovák politikai életben 1918 ősz előtt nem vett részt, jó néhány fontos személyiség tudott róla és számon tartotta őt. Közéjük tartozott századunk első felének meghatározó jelentőségű, nagy hatású politikus, a néptribunként és szervezőként is figyelemreméltó eredményeket felmutató Andrej Hlinka, aki kezdettől fogva a Csehszlovák Köztársaság legbefolyásosabb közszereplőinek egyike volt. A nagy tekintélyű rózsahegy-i plébános döntő szerepet játszott abban, hogy a fordulat után Tiso elindult a politikai pálya csúcsai felé vezető úton. Hlinka volt ugyanis a legjelentősebb személyiség azon közéleti férfiak közül, akik 1918 decemberében hozzáálltak a korábban már kétszer – 1905-ben és 1913-ban – megalakult Szlovák Néppárt (Slovenská ľudová strana) újjászervezéséhez. A december 19-ére Zsolnára meghirdetett gyűlésre Tisót is meghívták, ami azt bizonyítja, hogy magyar kapcsolatait és a szlovák politikai élettől való távolságtartását ellenére is számoltak vele, maguk közé tartozónak tekintették. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Tisóhoz hasonló – képzett, a világ dolgaiban tájékozódni tudó – em-

berek mozgósítása akkor is ajánlatos volt, ha „kétes”, „magyar” múlttal rendelkeztek, mert a nemzeti elkötelezettségű, a közéletben is hasznosnak ígérkező vagy legalábbis „hadra fogható” szlovák értelmiségiek száma lehangolóan alacsony volt. Hlinkáék például az 1918 előtt a szlovákságával vajmi keveset törődő s „eminens” magyarónként viselkedő” Vojtech Tuka szolgálatait is elfogadták.)

A zsolnai tanácskozás tehát Tiso részvételével zajlott, aki ekkor még valószínűleg nem is sejtette, hogy élettörténete elválaszthatatlanul és meghatározó módon összekapcsolódik a párt történetével. Andrej Hlinka pártelnök már 1919 elején fontos feladatot bízott az agilitásával figyelmet keltő új munkatársra: a párt szervezeti alapjait kellett kiépítenie Nyitrán és környékén. Feladata teljesítésekor Tiso különösképpen szem előtt tartotta az ifjúság megnyerését, s arra törekedett, hogy a keresztényszocialista tanokat a lehető legszélesebb körben elterjessze. Változatlanul érdeklődött a szociális kérdések iránt, s a Bécsben megszerzett elméleti tudását az újabb keletű szakirodalom tanulmányozásával egészítette ki. Továbbra is a szeminárium oktatója maradt – 1919-től a pedagógia és a katekézis professzoraként –, de tevékenységében a politikai szervező munka egyre nagyobb hangsúlyt kapott, s 1920 tavaszán pártja jelöltjeként a parlamenti választásokon is indult. Úgy tűnik, hiba volt, hogy a nagyszombati választókörizetben próbált mandátumot szerezni, mert a rá leadott szavazatok száma elmaradt a szükségesétől, s Tiso végül visszalépett. A sikertelenség azonban a jelek szerint nem gyakorolt rá mélyebb benyomást, politikai aktivitását egy pillanatra sem adta fel. A kudarcért egyébként hamarosan kárpoztást kapott: a szlovák katolikus papság 1920 novemberében, Rózsahegyen megrendezett összejövetelén őt választották annak a politikai klubnak az alelnökévé, amely

a Szlovák Néppárt szövetségeseiként tevékenykedő papokat volt hivatott tömöríteni. Ez az esemény is tanúsítja, hogy Tiso viszonylag hamar, alig két év alatt a szlovák politikai katolicizmus kiemelkedő személyiségévé vált. A húszas évek elején már Andrej Hlinka lehetséges utódként emlegették, noha az utódlás kérdése komolyabb formában fel sem merülhetett, hiszen a párt 1864-ben született elnöke még ereje teljében volt, s az önkéntes visszavonulás szándéka igencsak távol állt tőle.

A Tiso nevéhez kapcsolódó találgatások és politikai kombinációk azonban sokatmondóak – nyilvánvalóvá tették, hogy a közéletben csak nemrég és váratlanul megjelent férfiú képességeinek, munkabírásának s a párton belüli viszonyok alakulásának köszönhetően olyan politikussá nőtte ki magát, akivel minden körülmények között számolni kell.

Tiso számára a húszas évek elején még adott volt a lehetőség, hogy az egyházon belül is sikeres pályát fusson be: 1921-ben Karol Kmeťko nyitrai püspök kinevezte őt személyi titkárává, XV. Benedek pápa pedig – a püspök javaslatára – engedélyezte neki a „Monsignor” cím viselését. (Az egyházfő nem sokkal később bekövetkező halála után azonban a titulus viselésének jogosságát meg kellett volna erősíteni, ám Tiso ennek érdekében sosem tett érdemi lépéseket.) Ugyanebben az évben a Szlovák Néppárt Végrehajtó Bizottságába is bekerült, ami természetesen a párton belüli pozíciójának a megszilárdulását jelentette. Ugyancsak sikerként könyvelhette el, hogy a nagy múltú és a szellemi életben fontos szerepet játszó nagyszombati Szent Adalbert Társaság (Spolok svätého Vojtecha) is vezetőségi taggá választotta. A mindinkább szélesedő út azonban kétfelé ágazott, és Tisonak számolnia kellett az-
al, hogy előbb-utóbb választásra kényszerül.

1921 júniusában olyan esemény történt, amely hatással és következményeivel Tiso politika irányába történő elmozdulását segítette. Tiso egy báni nagygyűlésen elítélően szolt a csehekről, s megjegyzései bírósági eljárást vontak maguk után. Az ítélet nem volt súlyos, de mindenképpen ártalmas korlátoltságról tanúskodott: véleményének hangoztatásáért Tiso néhány hétre börtönbe került, s ennek köszönhetően pártja hívei és szimpatizánsai körében jelentősen megnőtt a tekintélye. Tiso a meggyőződésért üldöztetést szenvedett politikus hálás szerepében tűnt fel, s „mártíriumának” dicsfénye láthatóbbá tette sokak számára még csak alig ismert vagy teljesen ismeretlen alakját.

A végleges döntés pillanata három évvel később, 1924-ben érkezett el: a politikai pályát választó Tiso Kmetko püspöktől titkári és professzori megbízásának visszavonását kérte, aki különösebb ellenkezés nélkül tett eleget a kérésnek, mivel közeli munkatársának politikai szereplését már huzamosabb ideje kínosnak érezte. Mindazonáltal kompromisszumos megoldás született: a politikai ambíciókat dédelgető Tisonak nem kellett szakítania az egyházon belül végzett munkával, a püspök ugyanis – 1924 novemberében – báni plébánossá nevezte ki. Tiso a megbízatást nem tekintette valamiféle tiszteletbeli rangnak, közéleti teendői közepette is igyekezett lelkiismeretesen eleget tenni plébánosi kötelezettségeinek, s tisztéről elnökségének éveiben sem mondott le.

Továbbra is tevékeny tagja maradt tehát az egyház közösségének, de pályafutásának alakulását ezután a politikai élet erőviszonyainak változása határozta meg. A siker a későbbiekben sem lett hűtlen hozzá: az 1925-ös parlamenti választásoknak köszönhetően a Szlovák Néppárt képviselőjében ő is helyet foglalhatott a prágai parlament,

a Nemzetgyűlés padsoraiban. Ekkor már pártja legtekintélyesebb politikusai közé tartozik, s bár irigyei és ellenfelei is akadnak, képességeit általában elismerik, munkáját hasznosnak, személyét fontosnak, sőt nélkülözhetetlennek ítélik. Nem sokkal képviselővé választása után a párt parlamenti klubjának élén látjuk viszont – az egyre magasabbra ívelő pálya joggal vált ki elismerést vagy ellenérzéseket. A harminchét évével még mindig fiatalnak számító Tiso a párthierarchia csúcsának közvetlen közelébe kerül, de Andrej Hlinkával nem tud, s talán nem is akar rivalizálni. A „nemzet atyja” változatlanul pártja első embere, amit az is tanúsít, hogy épp a Tiso számára oly sikeres 1925-ös évben vette fel a párt az ő nevét, s ezentúl hivatalosan is Hlinka Szlovák Néppártjának (Hlinkova slovenská ľudová strana – HSLS) nevezték.

A politikai viszonyok alakulása már 1926-ban lehetőséget nyújtott Tisonak arra, hogy gyakorlatilag a párt első embereként, Hlinka aktív közreműködése nélkül dönthessen egy országos horderejű kérdésben. Az 1925. évi választásokat követően Masaryk köztársasági elnök és Jan Švehla kormányfő is azon a véleményen voltak, hogy a politikai stabilitás széles körű biztosítása és az egyházakkal kapcsolatos együttműködés kialakítása érdekében kívánatos volna a HSLS kormányzati szerepvállalása. Hlinka nem zárkózott el a kormányban való részvétel elől, de előzetes feltételként ragaszkodott Szlovákia autonómiájának megadásához, tehát a párt legfőbb célkitűzésének megvalósításához.

Ez a követelés az adott helyzetben teljesíthetetlen volt, s úgy tűnt, hogy Hlinka pártja ismét ellenzékben marad. A nagy hatalmú pártelnök azonban 1926-ban hosszú ideig az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodott, ahol előadókörúton vett részt, s távollétében egy öttagú di-

rektórium vette át a párt irányítását. Az ideiglenes vezetőség legbefolyásosabb tagja Tiso volt, aki Hlinkától eltérően az autonómia megadása nélkül is hajlandó volt koalíciós tárgyalások folytatására. Hlinka még a tárgyalások befejezése előtt, 1926 októberében hazaérkezett, de ezáltal, kivételesen, meg kellett hajolnia a pártfunkcionáriusok többségének akarata előtt. A HSLS 1927 januárjában kormánypárt lett, Tiso pedig egészség- és testnevelésügyi miniszter (1927. január 15-től 1929. október 8-ig töltötte be ezt a tisztséget). A kormányban tevékenykedve is igyekezett Szlovákia politikai életében jelen lenni, megmaradt pártja magasrangú tisztségviselőjének, s plébánosi teendőinek ellátásáról sem mondott le. Kitartóan törekedett a szlovákiai fürdőhelyek fejlesztésére – korántsem eredménytelenül –, s megpróbálta érvényre juttatni a HSLS legfontosabb követelését, a szlovák országrész autonómiáját, e tekintetben azonban nem ért el eredményt. A kormányzásban való részvétel mérlege a HSLS szemszögéből nem volt kedvező, noha például egyes egyházpolitikai kérdésekben születtek a pártnak is megfelelő eredmények, de a választók többsége csalódott volt és elégedetlen, legkivált azért, mert az autonómia éppoly távolinak tűnt, mint 1927 januárjában. A kormánypárt szerepét mind kényszeredettebben alakító HSLS-nek voltaképpen kapóra jött, hogy 1929 októberében kémkedés vádjával súlyos börtönbüntetésre ítélték a párt egyik vezető politikusát, Vojtech Tukát – tiltakozásul az ítélet ellen gyorsan el lehetett hagyni a terheisé vált kormánykoalíciót.

A kormányból való távozás egy pillanatig sem jelentette, hogy Tiso bukott embernek számított volna pártjában. 1930 januárjában a HSLS rózsahegy-i kongresszusán Karol Mederlyvel együtt a párt alelnökévé választották, s bár Hlinka továbbra is megőrizte vezető pozícióját, Tiso

állásfoglalásai egyre nagyobb mértékben befolyásolták a követett irányvonalat, gondolatai egyre gyakrabban bukkantak fel a hivatalos dokumentumokban. Nem volt híján a diplomáciai érzéknek, ezért a harmincas években rendszerint rábízta a HSLS szövetségeseiként elképzelhető pártok képviselőivel való tárgyalásokat. A kormánykoalícióból az ellenzék táborába visszatérő HSLS számára eleinte az elszigeteltség jelentette az egyik legsúlyosabb problémát. Tiso különböző szövetségek megkötésére törekedett, amelyek nemcsak az elszigeteltségből való kitörést, hanem a hatékonyabb fellépést és érdekérvényesítést is elősegíthették volna. E koncepció jegyében tárgyalásokat folytatott a Martin Rázus vezette Szlovák Nemzeti Párttal (Slovenská národná strana), remélve, hogy a két párt szorosabb együttműködése legalább részben feloldja a szlovák szellemi és politikai életben már hosszú évtizedek óta jelen levő ellentéteket a katolikusok és az evangélikusok között. Tiso elképzelései között szerepelt – Andrej Hlinka felfogásával összhangban – egy ún. katolikus blokk kialakítása is, amely a HSLS, a Jan Šrámek vezette Csehszlovák Néppárt (Československá strana lidová), az Országos Magyar Keresztényszocialista Párt és a Német Keresztényszocialista Párt szorosabb együttműködésének a keretét jelentette volna. A felekezeti alapokra épített politikai szövetség azonban éppúgy illúzióknak bizonyult, mint a szlovákiai magyar pártokkal és a szepességi németek pártjával kialakítandó szövetség gondolata, amely Szlovákia „őshonos” lakóit fogta volna össze. Ez utóbbi elképzelés igen csak irreális volt, mert az érdekelteteket ellentétes célok vezérelték, s csak a prágai kormánnyal való szembenállás jelentett közöttük egységesítő tényezőt. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Tisóék nem is törekedtek komolyan a magyar pártokkal való megegyezésre, hiszen mi sem állt tőlük

távolabb, mint a magyar revizionizmus támogatása: ők Szlovákia Csehszlovákián belüli autonómiáját akarták kivívni. (Önálló állam létrehozásáról ekkor még nem volt szó.)

Tiso „diplomáciai” missziója végül csak a Szlovák Nemzeti Párt esetében járt eredménnyel, amellyel sikerült kialakítani az autonomista blokkot. Ez a két politikai subjektumból álló szövetség 1932 októberében Zólyomban jelent meg a színen.

Rendkívül fontos, mondhatni történelmi szerep jutott Tisónak 1935 decemberében, amikor az elnöki tiszteről magas életkora miatt lemondott T. G. Masaryk utódját kellett megválasztani. A kijelölt utód Edvard Beneš volt, de jó néhány párt – köztük a már jelentékenyen megerősödött, Konrad Henlein vezette Szudétanémet Párt – az ellenjelöltet, a fasisztoid irányzatot képviselő Bohumil Němec professzort támogatta. A szudétanémetekkel történt megegyezés alapján Hlinka Szlovák Néppártja képviselőinek is órá kellett volna szavazniuk, de Tisónak köszönhetően végül is Beneš mellé álltak. Beneš ugyanis a vele folytatott tárgyalásokon széles körű autonómiát ígért Szlovákiának, s Tiso az ígéreteknek hitelt adva nemcsak saját álláspontját változtatta meg, hanem pártja képviselőit is meggyőzte a külügyminiszter támogatásának helyességéről. Így alapvető szerepet játszott abban, hogy a konok csehszlovakizmusáról ismert Beneš valóban Masaryk utódja lett az elnöki székben, s a szlovák nacionalista történetírás ezt a mai napig sajnálatos tévedésként rója fel Tisónak.

Az energikus és aktív Tiso a harmincas években mindinkább előtérbe került az öregedő, a részletkérdések s főleg az elméleti problémák megoldását egyre gyakrabban munkatársaira hagyó Andrej Hlinka mellett. 1936 szept-

temberében a HSLS pöstyéni kongresszusán Tiso fogalmazta meg a pártnak az állam szerepéről, a nemzet és az állam viszonyáról vallott felfogását. Elvi jelentőségű dokumentum ekkoriban már nem nagyon készült a képzett és széles látókörű politikus közreműködése nélkül, s a parlamentben is nemegyszer ő fejtette ki pártja álláspontját valamely lényeges kérdésben. Tisonak ehhez minden adott-sága megvolt, míg Hlinka inkább arra bizonyult alkalmasnak, hogy egyszerűen, közérthetően s nem utolsósorban meggyőzően a „népet” szólítsa meg.

Noha Tiso szerepe egyre fontosabbá vált, komoly formában föl sem vetődött, hogy még Hlinka életében a párt elnöke lehetne. A rózsahegy-i plébános nemcsak karizmájának és múltjának köszönhetően őrizte meg vezető szerepét, hanem azért is, mert a párt fontos tisztségeinek betöltésénél figyelmet fordított arra, hogy ezekre a posztokra hozzá hű emberek kerüljenek.

Tiso nagy lehetősége 1938. augusztus 16-án érkezett el, amikor a párt hetvennégy éves elnöke hosszas betegeskedés után elhunyt. Hlinka sírjánál a többség által egyetlen lehetséges utódnak vélt Tiso is beszédet mondott. Minden jel arra mutatott, hogy rövidesen ő lesz a szlovák politikai élet legerősebb pártjának hivatalos és hivatott vezetője. Nemsokára ennél többet és mást is elért; a küszöbön álló sorsdöntő változások számára is meglepő eredményeket hoztak. Az idő felgyorsult, az ambiciózus politikusnak új kihívásokkal kellett szembenéznie.

Az események sodrában – Tiso és a szlovák állam születése

Az 1938-as év Európa huszadik századi történelmének egyik legnyugtalanabb, legzűrzavarosabb éve volt. Az alig húszéves Csehszlovák Köztársaság számára pedig egyenesen tragikus és végzetes: a minden oldalról fenyegetett, megcsónkított ország a széthullás közelébe került, Masarykék álma néhány hét alatt semmivé foszlott.

Mint láttuk, Jozef Tiso már 1938 ősze előtt is Csehszlovákia legjelentősebb, legbefolyásosabb szlovák politikusai közé tartozott, s a HSLS elnökének, Andrej Hlinkának 1938 augusztusában bekövetkezett halála után vitathatatlanul ő volt a párt első embere. A politikai élet megfigyelői aligha kételkedhettek abban, hogy Tiso az elkövetkező eseményekben fontos, sőt meghatározó szerepet fog játszani, de csak kivételes képességekkel rendelkező látnok jósolhatta volna meg, miként s milyen körülmények között válik majd kormányfővé, az események menetét befolyásoló kulcsfigurává.

A négy európai nagyhatalom – Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország – 1938. szeptember 29-én és 30-án lezajlott müncheni tanácskozásán olyan határozatok születtek, amelyek Tiso és pártja számára az addiginál sokkal tágasabb mozgásteret biztosítottak, s a cselekvés új lehetőségeit villantották fel. Elszántságnak és a helyzetfelismerés képességének nem voltak híján, s éltek a kínáló lehetőségekkel.

Október 5-én leköszönt hivataláról a masaryki

Csehszlovákiával való szellemi és politikai folytonosságot jelképező köztársasági elnök, Edvard Beneš. Szimbolikus értelmet is hordozó, a későbbi fejlődést előrevetítő lépése után egy nappal, október 6-án Zsolnán történelmi jelentőségű tanácskozásra ült össze a HSLS vezérkara a legjelentősebb szlovák politikai pártok – többek között az Agrárpárt és a Szlovák Nemzeti Párt – képviselőivel. A tanácskozás eredményesnek bizonyult: a résztvevők nyilatkozatban deklarálták Szlovákia autonómiáját, kész helyzet elé állítva ezzel a csehszlovák kormányt. Az ország akkori helyzetét s a központi kormány pozícióvesztését jól jellemzi, hogy az elképzelésből és programból úgyszólván órák alatt valósággá lett autonómia ellen Prágában sem emeltek kifogást. A történetírásban zsolnai egyezményként is emlegetett megállapodás elsősorban Jozef Tiso nevéhez kapcsolódik: ő volt a tanácskozás kezdeményezője s az autonómia azonnali kihirdetésének egyik legfőbb szószólója. Személyének jelentőségével az autonómiára áldását adó prágai kormány is tisztában volt: másnap, október 7-én őt nevezték ki az autonóm szlovák kormány elnökévé.

Az országrészt politikai életében ettől kezdve Hlinka Szlovák Néppártja játszotta a döntő szerepet, s ez egyet jelentett Tiso befolyásának gyors és nagyarányú megnövekedésével. Békésebb világban az események menetének lassulásával, sőt a viszonyok stabilizálódásával lehetett volna számolni, de egyre több jel mutatott arra, hogy ez a megoldás sem végleges, a helyzet változni fog. E jelekről eleinte csak a beavatottak tudhattak: Csehszlovákia polgárainak többsége – a szlovákok is – joggal hitték, hogy a belső fejlődés egyfajta nyugvóponthoz jutott, hiszen a feszültséget okozó, konfliktusokat kiváltó célkitűzés, az autonómia megvalósult. Többet, mást – legalábbis hivatalos megnyilatkozásaiban – Tiso sem óhajtott. Akárcsak 1918

őszén, ezúttal is határozottan megtette a kialakult helyzetben szükségesnek és célravezetőnek vélt lépéseket, de óvakodott a túlzásoktól, igyekezett önmérsékletet tanúsítani. A külpolitikában való jártasság sem ekkor, sem később nem tartozott Tiso erősségei közé, de azzal tisztában volt, hogy Szlovákia helyzete a közép-európai térség adott geopolitikai viszonyai között fölöttébb ingatag, s az ország rész jövőbeni lehetőségeit és esélyeit mérlegelő politikusnak vajmi kevés oka van az optimizmusra. Ő is látta, hogy a meggyengített Csehszlovákia sorsa a nyugati nagyhatalmak hitelt érdemlő garanciái nélkül legalábbis bizonytalan. Biztosra vette, hogy a térség erőviszonyainak alakulását hosszú távon is Németország fogja meghatározni. Azzal is számolt – s erre jó oka volt –, hogy Csehszlovákia bukása esetén Szlovákia a szomszédai közötti egyezkedés tárgyává válik, s területén Magyarország és Lengyelország, esetleg Németország fog majd megosztózni. Bizonyos, hogy a német fennhatóságot sem ő, sem a HSLS-ben többséget alkotó párthívei nem kívánták. A Harmadik Birodalom terjeszkedésével és Magyarország revizionizmussával szemben a Lengyelországgal kötendő unió elképzelését szegezték szembe, amely azonban – elsősorban Lengyelország érdektelensége miatt – irreálisnak bizonyult.

Tiso vészterhes és viharral, sőt sorscsapással fenyegető időszakban lett Szlovákia első embere. Ünneplésre, a hatalom élvezésére szinte semmi ideje nem maradt. Már két nappal kinevezése után, 1938. október 9-én Komáromban tárgyalóasztalhoz kellett ülnie a magyar külpolitika vezető képviselőivel – Kánya Kálmánnal és Teleki Pállal –, hogy a müncheni döntésnek eleget téve, kétoldalú tárgyalásokon rendezzék a vitatott határok kérdését. Tiso – saját állítása szerint – nem kapta meg a prágai kormánytól az ilyenfajta diplomáciai küzdelemben nélkülözhetetlen hát-

térananyagot; a máskor önállóan és egyértelműen dönteni tudó politikus később az instrukciók hiányára panaszzkodott, s azt hangoztatta, hogy Prága a felelősséget kívánta rá áthárítani, amikor kinevezte őt a csehszlovák küldöttség vezetőjévé. Ez utóbbi vélekedés korántsem tűnik megalapozatlannak, de úgy véljük, Tiso kinevezésében nem csupán az játszott szerepet, hogy Prágában sem voltak jelentősek e nem sok sikerrel kecsegtető feladatra, hanem az is, hogy a magyarokat és szándékaikat ismerő, tárgyalóképes politikust látták benne. Tiso remélte, hogy Szlovákia csak minimális területi engedményekre kényszerül, s a szlovákiai magyarok elfogadják az általa felkínált önkormányzati jogokat. A tárgyalások azonban eredménytelenek bizonyultak, s a november 2-i bécsi döntést Tiso lesújtó vereségként élte meg. Tagadta, hogy a döntéshozók az etnikai határokat figyelembe véve ítéleztek, a területek elcsatolását igazságtalannak tekintette. A döntéssel kapcsolatos állásfoglalását – amelyet a szlovákok óriási többsége osztott – jól tükrözik az autonóm szlovák kormány november 3-i ülésén elhangzott szavai: „Most az igazi szlovák irredentizmus következik.”

Tiso első jelentős szereplése a külpolitika porondján tehát kudarccal végződött. A vereség érzetét azonban hatékonyan enyhítették a belpolitikában elért „sikerek”. 1938. október 6-a óta gyors ütemben folyt Szlovákia politikai életének az „egységesítése”, „egyszerűsítése”, a demokrácia „zűrzavarának” a felszámolása, ami természetesen egyet jelentett a HSLŠ egyeduralmának a kiépítésével, egy antidemokratikus, tekintélyuralmi rendszer alapjainak lerakásával. Az október 7-én létrehozott fegyveres párt-hadsereg, a Hlinka-gárda (Hlinkova garda) mindinkább az ellenséges elemként megbélyegzett polgárok megfélemlítésének eszközévé vált; zsidóellenes atrocitásokra került

sor, s egyre ellenségesebb légkört alakítottak ki az országban hosszabb-rövidebb ideje élő csehek körül. Számos egyesületet feloszlattak, az ellenzéki sajtó megszűnt, ellenben mindent előtött a sovinszta és rasszista eszméket is közvetítő, harciasan „hazafias” propaganda árja. A kommunista párt betiltásáról a belügyminisztérium már október 9-én intézkedett, s novemberben sor került Hlinka Szlovák Néppártja és a többi politikai párt „egyesítésére”. (Utolsóként a nagy múltú Szlovák Nemzeti Párt olvadt bele a HSLS-be 1938. december 15-én.) Az így kialakult állampárt elnevezését a látszat kedvéért hangzatosan megváltoztatták – a Szlovák Nemzeti Egység Pártja (Strana slovenskej národnej jednoty) névvel egészítették ki. A december 18-án lezajlott választásokon csak egyetlen jelölőlista volt, s a hatvanhárom megválasztott képviselő közül negyvenhét korábban is a HSLS-ben tevékenykedett.

Tiso kezében már ebben az időszakban nagy hatalom összpontosult, s nem vitatható, hogy hatalmát – és tekintélyét – az autoritatív, diktatórikus rendszer kiépítésének szolgálatába állította. Nemcsak eltúrte vagy helyeselte, hanem ösztönözte is az országban végbemenő, a demokrácia felszámolásához, a politikai szabadságjogok nagyarányú korlátozásához vezető folyamatokat. Az alapjaiban már kialakult tekintélyuralmi rendszer első embereként ő viselte a politikai felelősséget az autonóm Szlovákia létezésének 1939 márciusáig tartó időszakában.

Volt azonban egy alapvető fontosságú kérdés, amelyben Tiso és tábora a mérsékeltséget, a józanságot vagy legalábbis az óvatosságot képviselte. A HSLS radikális szárnya – elsősorban Ferdinand Ďurčanský és a csehországi internálásból csak 1938 októberében visszatérő Vojtech Tuka – csupán részeredménynek, félsikernek tekintette az autonómiát, s az önálló állam mielőbbi kikiáltását.

ra törekedett. A radikálisok céljaik eléréséhez Németországban kerestek támogatást, s a fegyveres fellépésre és az erőszakos hatalomátvételre is készen álltak. Tisótól ez a felfogás igencsak távol állt, a „forradalmi megoldásoknak” általában sem volt híve, s e tekintetben (is) maga mögött tudhatta a párt döntő többségét. A HSLS eredeti célkitűzéséhez híven úgy vélte, hogy az autonómia kivívása jelenti a szlovák politikai törekvések maximumát, s a továbbiakban az autonómia kiszélesítése, a Csehszlovák Köztársaság föderalizálása lesz a feladat. Ugyanakkor az is tény, hogy nem utasította el ab ovo az önálló szlovák állam létrejöttének gondolatát, de úgy vélte: erre csak a távolabbi jövőben, egyfajta evolúciós fejlődés eredményeként kerülhet sor. Óvatosságra intette az is, hogy a közeljövő homályos volt és bizonytalan, a nemzetközi viszonyok pedig kedvezőtlenek. Kétségtelen, hogy Tiso a kelet és a nyugat felől fenyegető két rossz, a kommunizmus és a nácizmus közül az utóbbit látta kevésbé veszedelmesnek, elfogadhatóbbnak, de tévedés volna ebből azt a következtetést levonni, hogy a német túlsúlyt kívánatosnak vagy üdvösnek találta volna. A német politikusokkal való kapcsolatot – Tukától vagy Ďurčanskýtól eltérően – nem is kereste, s 1938. október 19-én Joachim von Ribbentrop külügyminiszterrel lezajlott találkozásán – amelyen Ďurčanský is jelen volt – azt hangsúlyozta, hogy Szlovákia számára az autonómia a legfontosabb, s az elszakadásra csak akkor kerülhet sor, ha Prága nem tartja be a megállapodásokat. Másképp, s legalábbis kétértelműen fogalmazott négy hónappal később, 1939. február 21-én, amikor a szlovák parlamentben kijelentette: „A szlovák nemzetnek ezeréves szünet után, a jogaiért vívott sok évi harc után van saját kormánya, van saját országgyűlése, a saját államát építi... amely szuverenitásának az orgánuma, akarátának a végre-

hajtója, érdekeinek a védelmezője...” A Csehszlovákiában végbemenő politikai fejlődés tényeinek ismeretében természetesen sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy nem a közös országról, hanem a majdani szlovák államról beszélt, az azonban egyértelműen kiviláglik a szavaiból, hogy ezúttal is a fokozatos fejlődés, a megrázkódtatások nélküli békés megoldás mellett tette le a garast.

Alig egy hónappal később alkalmat nyílt bebizonyítani, hogy szavait komolyan gondolta. A cseh katonaság balserencsés és értelmetlennek bizonyult március 9-i akciója, a szlovák szeparatizmus fegyveres erővel való letörésének elhibázott és elvetélt kísérlete alkalmat jelenthetett volna a „forradalmi láng” meggyújtására. A felfokozott csehellenes légkörben egy radikalizált tömegmozgalomra s az ellenállás, a „szabadságharc” jelszavainak mozgósító hatására támaszkodva meg lehetett volna kísérelni az önálló szlovák állam azonnali kikiáltását. (A HSLS idejében Bécsbe menekült vezetői ezt meg is tették, de a siker elmaradt.) Tiso azonban kivárt, s miután az autonóm szlovák kormány elnöki tisztétől megfosztották, Pozsonyból Bánra utazott. Úgy tűnt, a kialakult helyzetben nem akar több lenni az események csendes szemlélőjénél.

Tiso az adott helyzetben úgy látta, hogy nem tudja érdemben befolyásolni az események alakulását, s igyekezett minden olyan lépést elkerülni, amely a feszültség fokozásához vezetett volna. Ez az időszak azonban semminek sem kedvezett oly kevéssé, mint a békés visszavonultságnak. Tisonak szerepet – mi több, főszerepet – kellett vállalnia az első Csehszlovák Köztársaság bukásának drámájában, s erről ott született meg a döntés, ahol a történelem e tragikus színjátékának rendezői szőtték háborús terveiket: Berlinben. A német külpolitika irányítói tisztában voltak Tiso személyének jelentőségével, s miután vé-

denceik, a HSLS német orientációjú szélsőségei kudarcot vallottak, s az általuk támogatott Karol Sidor visszautasította az önálló szlovák állam önkényes kikiáltását, a szlovák állampárt vezetőjében vélték megelni a megoldás kulcsát. A németek március 12-én két alkalommal is üzenetet juttattak el Tisóhoz, amelyek Berlinbe, magához Hitlerhez szólították, de a HSLS vezetője kételkedve, az utazástól láthatólag vonakodva fogadta a hírt. Március 13-án azonban a meghívást hitelt érdemlően megerősítették, s Tiso – a pártvezetés képviselőinek tudtával és beleegyezésével – vállalkozott az útra. Berlinben máris államfőnek kijáró tisztelettel fogadták, s valóban a nácik Führerének színe elé került. Hitler hangsúlyozta, hogy a szlovákoknak két lehetőség közül kell választaniuk: vagy megalakítják az önálló államukat, vagy fel kell készülniük arra, hogy Magyarország és Lengyelország zsákmányává váljanak. Tiso a birodalmi kancellár szavaiból azt is megértette, hogy az agonizáló Csehszlovák Köztársaság sorsát Berlinben végérvényesen eldöntötték. A németek – főleg Ribbentrop külügyminiszter – nyomatékosan tanácsolták, hogy Tiso még Berlinből hirdesse ki az önállóságot, de a szlovák politikus ezt a lehetőséget elutasította. A további fejlődést illetően aligha lehettek kétségei, de meg akarta őrizni a legalitás és a szuverenitás látszatát. Még Berlinből intézkedett a szlovák parlament összehívásáról, s miután visszaérkezett Pozsonyba, március 14-én tájékoztatta képviselőtársait a Hitlerrel folytatott tárgyalásról. Beszámolója tárgyyszerű volt, hangzatos szólamok és érzelmi felhangok nélküli – igaz, ezekre nem is volt szükség, a tények önmagukért beszéltek, s legalábbis „meggyőzőek” voltak. Figyelemre méltó, hogy a Berlinben elhangzottakat felidézve Tiso megjegyezte: a németek előtt sem titkolta, hogy a szlovákok nem fogják kezdeményezni a Csehszlovák Köz-

társaság felszámolását, de „ha az események úgy alakulnak, hogy ez (ti. a közös állam felbomlása) hasznosabb lesz, kötelességünknek fogjuk tartani az elszakadásra alkalmas pillanat megválasztását”. Senki nem volt a szlovák parlamentben – Tisót is beleértve –, aki ne vélte volna úgy: az „alkalmas pillanat” elérkezett. A képviselők egyhangúan megszavazták az önálló szlovák állam kikiáltását. Ugyanezen a napon, 1939. március 14-én Tiso újabb lépést tett politikai pályája legmagasabb csúcsa felé: őt választották a kormány elnökévé. Az épp megszületett kis országnak formálisan és ténylegesen is ő volt az első embere. Ma már nehezünkre esik elképzelni, hogy bárki is irigyelhette volna.

A vezér és az ország – Tiso a szlovák állam élén

Az önállónak deklarált szlovák állam olyan körülmények között jött létre, amelyek szuverenitását a laikusok szemében is illuzórikussá vagy legalábbis erősen megkérdőjelezhetővé tették. Nyilvánvaló volt, hogy a németek beleegyezése nélkül ez a fordulat nem következhetett volna be, s gondolkodó ember számára az sem lehetett kétséges, kinek az érdekeit és szándékait kell majd messzemenően figyelembe venni. Tiso pontosan tudta: a berlini elképzelésekhez való alkalmazkodás nem csupán a külpolitikai mozgásteret fogja erősen leszűkíteni, hanem az ország belső életére is komoly s alkalmasint nem kívánatos befolyást fog gyakorolni. Azt is tudta, hogy 1939. március 14-e óhatatlanul fölveti a nyugtalanító kérdést: helyes vagy szükségszerű volt-e, ami történt? A kérdésre adandó választ az ún. kisebbik rossz elméletének megfelelően fogalmazták meg. Nem másról volt itt szó, mint annak a bizonyításáról/bizonygatásáról, hogy Szlovákia az adott helyzetben nem tehetett mást, s noha az általa választott megoldás sem tekinthető ideálisnak, a látszatönállóság és a Harmadik Birodalom gyámkodása mindenképpen jobb az ország felosztásánál. Erdemes megemlíteni, hogy Tiso március 14-i parlamenti beszéde is a kisebbik rosszról vallott felfogást tükrözte. Mindazonáltal ő és hívei is tisztában voltak azzal, hogy az önálló állami lét ideológiája nem nyugodhat ilyen kényszerűen pragmatista alapon, s a történelmi fejlődésre hivatkozó, metafizikai dimenzióval is bír,

tetszetősebb és hangzatosabb igazolásra van szükség. Tiso már a Szlovák Köztársaság megszületését bejelentő rádióbeszédében sietett leszögezni, hogy az állam „a szlovák nemzetnek önmaga kormányzására irányuló akaratából” jött létre, mégpedig „függetlenül bárkitől”. A tényeknek szavak által történő elleplezése és megmásvítása kezdettől fogva a közélet s főleg a hivatalos propaganda markáns jellemzője volt, s a valóság átfestésére – szépítésére – irányuló demagóg igyekezet néhány kivételtől eltekintve az egész politikai garnitúra sajátjának bizonyult. Tiso e tekintetben valóban figyelemreméltó teljesítményt nyújtott, a történelmi, filozófiai, jogi vagy teológiai érvekben nem szenvedett hiányt, s meggyőző határozottsággal kifejtett nézetei – amelyekről a későbbiekben még szó lesz – valóban sok emberre gyakoroltak hatást.

Tiso vitathatatlanul a Szlovák Köztársaság legtekinélyesebb politikusa volt, s korántsem csak közjogi méltósága okán. Intellektuális képességei és szónoki tehetsége alkalmassá tették a lakosság széles rétegeinek megszólítására. Tekintélyét növelte, hogy ő volt a „nemzet atyjának”, Andrej Hlinkának az utóda, s a többségében hívő katolikusokból álló szlovák társadalomban rendkívül sokat jelentett az is, hogy az állam élén egyházi személy, teendőit elnökként is ellátó pap áll.

A Szlovák Köztársaság fennállásának első hónapjaiban Tiso a kormányfő tisztét töltötte be, elnökké választására 1939. október 26-án került sor. A szlovák parlament döntése egyhangú volt, a meghozatalához aligha férhetett kétség. Az elnökké választásra XII. Pius pápa is apostoli áldását adta, s megígérte, hogy Tiso államfői munkálkodását a Szentszék is támogatni fogja. Úgy tűnhet, a pápa levele ékesszóló bizonyítéka annak, hogy Tiso a katolikus egyház maradéktalan támogatását élvezte, egy fontos

mozzanat azonban azt bizonyítja, hogy politikai pályájának magasba ívelése a Vatikánban inkább aggályokat, mintsem lelkesedést keltett. XII. Pius még szeptember elején fogadta a Szentszék álláspontjának megtudakolása végett Rómába érkezett Michal Buzalka püspököt, s őszintén feltárta előtte Tiso elnökösködésével kapcsolatos aggályait. A pápa attól tartott, hogy ha az egyházi személy által irányított állam képtelennek bizonyul a lakosság jólétének és megelégedettségének biztosítására, s a politikai rendszer kedvezőtlen változásokon megy át, akkor a felelősség visszahárul az egyházra, s ártani fog tekintélyének és hitelének. A december 5-én kelt, szívélyes hangú, ám meglehetősen kurta levelet tehát nem a feltétlen egyetértés, hanem inkább a tények tudomásulvételének kényszerűsége és a „kötelező” szolidaritás motiválta.

Hasonló aggályok alighanem Tisóban is felmerültek, mert az események alakulása már a kezdet kezdetén azt bizonyította, hogy a szó szoros és átvitt értelmében is felhős időkben született kis ország sorsa fölöttébb bizonytalan, s helyzete leginkább a viharos tengerrel küszködő hajóhoz hasonlítható. A kormányfőt Hitler már március 18-án Bécsbe rendelte, s olyan védelmi szerződést ajánlott neki, amely Szlovákia önállóságának a látszatát sem őrizte volna meg. Tiso vonakodott a javasolt feltételek elfogadásától, s kedvezőbb megállapodás elfogadtatására törekedett. Be kellett látnia azonban, hogy mozgástere lehangozóan kicsi. A háború után lezajlott perében joggal hivatkozhatott arra, hogy az ország geopolitikai adottságai elkerülhetetlenné tették a németekkel való „kényszerű együttműködést”. A kényszerűség valóban létezett: a kérdés csak az, mennyire volt indokolt a meghátrálás a német követelések elől. Másképpen fogalmazva: arról volt szó, hogy Szlovákia csak a valóban szükséges engedményeket

teszi-e meg, vagy pedig azokon túlmenően is igyekszik a Harmadik Birodalom kedvében járni. Rendkívül fontos szerepet játszott a Magyarországtól való félelem is, amelyet Hitlerék alaposan ki is használtak. S ne feledkezzünk meg a Szlovákia magatartását döntően befolyásoló harmadik tényezőről sem, melynek fontosságát Tiso is elismerte: arról a szlovák törekvésről, hogy a németek vitorlájából kifogják a szelet. Mit jelentett ez? Tiso szavaival élve azt, hogy „már előre igyekeztünk eltávolítani mindent, amit ellenünk felhasználhattak volna” (ti. a németek). Megjegyzendő, hogy nemcsak a magyar, hanem a német megszállástól való félelem is jelen volt és erősen hatott – s ez a félelem nem volt teljesen alaptalan –, mindazonáltal az események kései szemlélőiként nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy a szlovák politikai garnitúra már ekkor, 1939 márciusában is túlságosan elébe ment a német követeléseknek, s az elkerülhetetlennél nagyobb lépéseket tett hátrafelé. A Szlovákiához való viszonyt meghatározó berlini körök előnyösebbnek látták, ha a megszállás és valamiféle új protektorátus létrehozása helyett a Birodalom egy odaadó, messzemenően lekötelezett és függőségben lévő szövetségesre tesz szert. Tisónak egy pillanatig sem lehetett kétsége afelől, hogy ha el is játszhatja odahaza a karmester szerepét, a Berlinben megírt partitúra alapján kell majd vezényelnie. Ez egyértelműen kiderült a német–szlovák „védelmi szerződés” aláírása körüli huzavona napjaiban: a németek által március 23-án jóváhagyott egyezmény lehetővé tette ugyan, hogy Szlovákia az önálló állam több nélkülözhetetlen attribútumával rendelkezzen, de kötelezte az országot arra, hogy kül- és katonapolitikáját teljes mértékben rendelje alá Németország célkitűzéseinek és hatalmi érdekeinek. Ezen túlmenően a németek a szerződés révén lehetőséget kaptak arra, hogy a Szlovák

Köztársaság gazdasági életét fokozatosan ellenőrzésük alá vonják, s a belpolitika színpadán zajló eseményekbe is beavatkoznak.

Fontosnak tartottuk, hogy – lehetőségeink keretén belül – részletesebben is szóljunk a szlovák állam születésének körülményeiről, mert döntő módon befolyásolták Tiso kormányfői, majd elnöki tevékenységét, s végső soron az ország sorsát. Az 1939 márciusában történt események lényegében kijelölték a nemsokára „Vezérré” avanzsáló politikus mozgásterének határait, amelyek a háború éveiben mindinkább összezsugorodtak.

Az önállósággal és a német védelemmel kapcsolatos illúziókat legfeljebb néhány napig lehetett dédelgetni: a magyar katonaság épp március 23-án bekövetkező kelet-szlovákiai támadása következtében az országnak újabb területi veszteséget kellett elszenvednie, s vezetőinek szembe kellett nézniük azzal a kiábrándító ténnyel, hogy bár a védelmi szerződésen még alig száradt meg a tinta, a nagy hatalmú védnök nem mutatott hajlandóságot szerződéses kötelezettségeinek teljesítésére. Szlovákiának – Romániához vagy Magyarországhoz hasonlóan – tapasztalnia kellett, hogy a kis népek jogainak és érdekeinek tiszteletben tartását, sőt védelmét ígérő hangzatos frázisoknak nem tanácsos hitelt adni. A világháború éveinek eseménytörténete azonban azt bizonyítja, hogy Szlovákia vezetői – nem kevés román, horvát vagy magyar felelős politikushoz hasonlóan – esetleges fenntartásaikat vagy aggályaikat eltitkolva, akarva-akaratlanul a nekik kiosztott szerepet játszották: a politikai élet színpadán a népükért és országukért felelős, s ugyanakkor a Harmadik Birodalomhoz rendíthetetlenül hűséges, a németek célkitűzéseit helyeslő és a végső győzelemért mindenkor harcolni kész személyiségeként jelentek meg. A háború német sikert ígérő, 1942

végéig tartó szakaszában az események alakulása is növelte szavaik hitelét, de nézeteik és véleményeik a Sztálingrádnál bekövetkezett fordulat után is számos emberre gyakoroltak befolyást. Természetesen fontos szerepet játszott az egyéni tekintélyük, személyiségük vonzereje is. Tiso kétségkívül a tengelyhatalmakkal szövetséges tábor azon politikusai közé tartozott, akik nem voltak híján a bizalomnak, s alkalmasnak mutatkoztak különböző illúziók életetésére vagy legalábbis életben tartására. Tekintélyét nagyban növelte, hogy egyházi ember volt, a lakosság túlnyomó többsége által szavahihetőnek, erkölcsösnek, feddhetetlennek ítélt személy. Papi mivoltának köszönhetően kisebb-nagyobb mértékben olyan emberek bizalmát is elnyerte, akik az 1938 szeptembere, illetve 1939 márciusa utáni fejlődést idegenkedve vagy ellenséges érzülettel szemlélték, de Tiso közéleti szerepvállalásában egyfajta garanciát láttak arra, hogy a politikai életben nem következik be a nácizmusnak teret nyitó radikalizálódás, s a demokráciától eleve távol álló tekintélyuralmi rendszer nem alakul át szélsőséges elemek brutális diktatúrájává. Vajon csalódniuk kellett-e várakozásukban? A válasz korántsem egyszerű. Kétségkívül igaz, hogy Tiso nem volt híve a német nemzetiszocializmus „behozatalának”, nem kívánta a hatalomgyakorlás náci módszereinek szolgálai átvételét. Az is bizonyos, hogy tartott a német befolyás növekedésétől, s olykor – nagyon óvatosan és magát fedezve – a német kívánalmakkal ellentétes lépéseket is megkockáztatott, s a belpolitikában igyekezett megőrizni a legalább viszonylag független cselekvés lehetőségeit. Megjegyzendő, hogy a politikai katolicizmus ilyen rangos és elméletileg is képzett megtestesítője esetében igencsak különös lett volna a kereszténységgel szemben általában ellenséges magatartást tanúsító, katolikus papokat is börtönbe és koncentrációs

táborba juttató, valamiféle „újpogány” mozgalomként – Himmler vagy Goebbels képzelgéseiben egyenesen vallásként – megjelenő nemzetiszocializmus elfogadása. Aligha elképzelhető, hogy Tiso ne ismerte volna XI. Pius pápa 1937 márciusában kiadott, *Mit brennender Sorge* (Égő aggodalommal) című enciklikáját, amely a német katolikus egyház szorongatott helyzetére hívta fel a figyelmet. A Szlovákia polgárainak nagy többsége által a katolicizmus híú védelmezőjének tekintett elnök-plébános minden jel szerint különösebb aggályok nélkül együttműködött azzal a diktátorral, aki a történelmi egyházak szétverését, sőt felszámolását is céljának tekintette. S ne feledjük azt sem, hogy a Tiso képviselte nemzetet a Harmadik Birodalom Főhrere az örök rabszolgaságra és jelentős részben kiirtásra ítélt népek közé sorolta. Tiso valóban kényszerhelyzetben lett Hitlerék szövetségese, s tiszttségéből adódóan vállalnia kellett az együttműködést – a kérdés csak az, hogy meddig kellett feltétlenül elmennie az együttműködésben, s hol húzódnak a határvonalak, amelyeket nem lett volna szabad átlépnie. Ez a kérdés „világi” politikusok esetében is tragikus dilemmaként vetődik fel, Tiso helyzete azonban az övékénél is bonyolultabb, ha úgy tetszik, kényesebb volt. Örök érvényű erkölcsi elveket, a keresztény humanizmus eszméit és gyakorlatát kellett volna képviselnie egy olyan korban és történelmi helyzetben, melyben a fegyverek hatalma, a zsarnokság és az emberirtás jelentette a leglétköznapibb valóságot. A Tiso helyzetében lévő politikus számára a makulátlanság megőrzése eleve lehetetlen volt. A németekkel szembeni meghátrálás, a kényszerű és következményeiket tekintve rossz kompromisszumok megkötése elkerülhetetlennek bizonyult. De az, hogy egy politikus kényszerhelyzetben cselekszik, nem jelentheti a felelőssége alóli felmentést. Lehet arra hivatkozni, hogy X

vagy Y „nem tehetett másképp”, de tetteiért s azok következményeiért a legvégletesebb helyzetbe került ember is felelősséget visel. Tiso esetében is csupán arról lehet vitatkozni, hogy milyen mértékben próbált meg szembeszállni a rá nehezedő nyomással, s tett-e lépéseket annak érdekében, hogy valóban mindig csak a „kisebb rossz” következék be, avagy ellenkezőleg: a feltétlenül szükségesnél is több engedményt téve és többször megalkudva a helyzet súlyosbodását, a veszteségek növelését idézte elő? Az első Szlovák Köztársaság történetének krónikája ez utóbbit látszik bizonyítani. Tiso a „szövetségi hűség” jegyében s legkivált természetesen a németek kegyének és pártfogásának elnyerése érdekében többet vállalt a „kisebb rossznál”, s nem használta ki teljes mértékben azokat a korlátozott lehetőségeket sem, amelyek kétségkívül léteztek. Elnöki tevékenységének végzetes következményekkel járó negatívuma volt az is, hogy a politikai realitásokat riasztó, már-már felfoghatatlan módon figyelmen kívül hagyva a Harmadik Birodalom összeomlásának bekövetkeztéig öngyilkos elszántsággal vállalta a hű szövetséges szerepét, s az általa képviselt ország sorsát ily módon is összekötötte Németországéval.

Nem áll módunkban és nem is célunk a Szlovák Köztársaság eseménytörténetének ismertetése, de a fentebb elmondottakhoz kapcsolódva feltétlenül szólnunk kell néhány olyan mozzanatról, amelyek megvilágítják Tiso 1939 és 1945 közötti pályafutásának fontosabb összefüggéseit, s az értékelés kiindulópontjául szolgálhatnak.

Tisót a szlovák parlament 1939. október 26-án választotta köztársasági elnökké, ellenjelölt és ellenszavazat nélkül. A választás senkiben sem kelthetett meglepetést: valóban ő volt az ország legtekintélyesebb, a politikai élet képviselői és a lakosság körében is legnagyobb befolyással

bíró politikusa. Ezt valószínűleg senki sem vitatta, személye azonban korántsem keltett osztatlan lelkesedést. Nem csupán a csehek és a szlovákok közös államának a hívei, a demokratikus értékekhez ragaszkodó, következetesen antifasiszta, a polgári humanizmust vagy a baloldali orientációt képviselő emberek alkották az egyelőre még csak körvonalazódó, igencsak heterogén ellenzéki tábor (amely hivatalosan „nem létezett”), hanem egy szomorú hírnévre jutott bizarr csoportosulás is az ő soraikat gyarapította, igaz, hogy az előbbiekkal teljesen ellentétes póluson állva. A HSLS és mindenekelőtt a merész politikai ambíciókat dédelgető Hlinka-gárda szélsőséges, elvakultan németbarát, a nácizmus eszméinek bűvkörébe került tagjairól van szó, akik a párton belül kisebbségben voltak, de annál nagyobb befolyással rendelkeztek a Hlinka-gárdában, melynek parancsnoka, Alexander (Šaňo) Mach ennek a csoportosulásnak az egyik fő hangadója volt. Paradox módon a szlovák állam fennállásának első két évében ez a radikális irányzat jelentette Tisóra nézve a nagyobb veszélyt. E társaság egy másik prominens személyiséggel, Vojtech Tuka miniszterelnökkel is büszkélkedhetett, aki magyaron múltját meghazudtolva a sovinizmussá fajult szlovák nacionalizmus szenvedélyes hirdetőjévé és a Hitler ihlette életveszélyes politikai rögeszmék lelkes követőjévé vált. A körülöttük gyülekező elvakult akarnokok Tiso puccsal történő eltávolításának gondolatáig, sőt a konkrét előkészületekig is eljutottak, de terveik megvalósításához kevés volt az erejük. Sem a párt- és államapparátusban, sem a társadalmon belül nem rendelkeztek kellő támogatottsággal, s táborukból – a fentebb említett két politikuson kívül – hiányoztak a valóban rátermett, cselekvőképes személyiségek. Hatalomátvételi kísérletüket a németek sem támogatták, noha – korántsem alaptalanul – azzal áltatták ma-

gukat, hogy Berlinben őket tekintik a „legmegfelelőbb” szlovák politikusoknak. Reményeikben azonban csalatkozniuk kellett. Vajon miért? Egyfelől azért, mert a németek pontosan tudták, hogy Tiso eltávolítása destabilizálná az ország konszolidáltnak mondható politikai viszonyait, ez pedig a legkevesbé sem állt érdekükben. Természetesen tisztában voltak azzal, hogy az elnököt – Tukáéktól eltérően – nem a nemzetiszocializmus eszméi vezérlik, de tevékenységét, az általa képviselt irányvonalat értékelve azt a következtetést vonták le, hogy Tiso megbízható szövetséges, lojális a Birodalom iránt, a németek célkitűzéseit támogatja és sorsközösséget vállal velük. Szlovákia esetében is előnyösebbnek látták, hogy az eszméiket átvevő s velük szemben szervilis, de a lakosság többsége által nem támogatott, s az adott helyzetben leginkább csak a rend felborítására alkalmas követőiket ne emeljék be a hatalomba. (Legfeljebb csak végszükség esetén, mint azt a Magyarországon 1944 októberében történt események bizonyítják.) Mindazonáltal volt pillanat, amikor a radikálisok úgy érezték, hogy győzelmük küszöbön áll: az 1940 júliusában Salzburgban legfelsőbb szinten lezajlott német–szlovák tárgyalás után. A Ribbentrop, Hitler és Tiso között július 27-én és 28-án lefolyt megbeszélésnek komoly előzménye volt. A Szlovák Köztársaság létrejötte óta eltelt időszakban nem minden alakult a németek kedve szerint. Berlinben egyre inkább visszatetszést keltett, hogy Tisóék a szlovák politikai élet nácibarát elemeit háttérbe szorítják, s akadályozzák a nemzetiszocializmus terjedését. Még bosszantóbb volt, hogy a szlovák vezetés a Birodalom árnyékában is a megengedettnél önállóbb külpolitika megvalósítására törekedett. Elsősorban Ferdinand Ďurčanský külügyminiszter volt az, aki érzékelhető módon lazítani akart a szövetségi kötelékeken, s megpróbált Németor-

szágtól legalább részben független irányvonalat kialakítani. Az elnök hallgatólagos támogatásával folytatott manőverezésnek a salzburgi találkozó vetett véget. Előbb Ribbentrop, majd Hitler zúzta szét könyörtelenül Tisonak a vélt önállósággal kapcsolatos illúzióit, s a jelek szerint különösebb nehézségek nélkül az elnökre kényszerítették akarataikat. Ďurčanskýnak búcsúznia kellett a külügyminiszteri bársonyszéktől, amelyet a németek Vojtech Tuka kormányfőnek juttattak. Másik buzgó hívük, Šaňo Mach a belügyminiszteri posztot köszönhette nekik. A végrehajtó hatalomban kulcspozíciókat szerzett németbarát politikusok csak amiatt lehettek csalódottak, hogy Tiso eltávolítása irreális elképzelésnek bizonyult. A németek változatlanul őt tekintették legfontosabb politikai partnerüknek, s a vele szembekerült politikusok megerősítése csak az általuk kívánatosnak tartott egyensúly kialakítását szolgálta. Tiso tanult a Salzburgban kapott leckéből, s a németeknek az elkövetkező fél évtizedben nem volt okuk arra, hogy önállósági törekvések miatt szemrehányást tegyenek neki.

Az elnöknek a külpolitika terén nem volt semmiféle eredeti, az adott realitás igencsak szűk horizontján túlmutató, előrelátásról (is) tanúskodó koncepciója. Mi vezérelte a nevével összekapcsolható külpolitikát? Mindenekelőtt a szlovák állam (látszat)önállóságának minden áron való megőrzése, ez a szándék azonban mindig csak a németek iránti feltétlen hűséggel összekapcsolva öltött testet, legalábbis Salzburg után. Kezdettől fogva meghatározó elemként volt jelen a külpolitika alárendelése a Harmadik Birodalom hódító törekvéseinek. Az első Szlovák Köztársaság történetének tragikus paradoxona, hogy miközben – a németek végső vereségének fenyegető előjelei láttán – a rendszer egyre több jeles személyisége jut el a kiugrás, a holnapi győztesek táborába való átállás gondola-

taig, Tiso és a mindvégig vele tartók képtelennek bizonyulnak bármiféle iránymódosításra. Noha úgy gondolták, hogy államukat Németország bukása esetén is át kell menteni a háború utáni időkre, a gyakorlatban semmilyen érdemi lépést nem tettek annak érdekében, hogy a szakadékbba rohanó Birodalomtól megpróbáljanak elválni, s valamiképpen utat keressenek a hitleri rémuralomtól megszabaduló Európába. Felelősségüket csak növeli az a tény, hogy 1944 őszén, a szlovák nemzeti felkelés elleni harcok idején az önálló szlovák államiságból csak néhány lehangoló dísztlet maradt meg, s Tiso legfeljebb hatalmának maradványait, de semmiképp sem a szlovák nemzet „saját államát” helyezhette a német fegyverek védelme alá. A németekkel való szakítás azonban Tiso felfogása szerint nem jelentett alternatívát, és sem maga, sem rendszere számára nem látott más megoldást, mint a kitartást a teljes összeomlásig. Az 1940. évi salzburgi tárgyalások jegyzőkönyvének azon szavai, melyek szerint Tiso „lelkesen síkra fog szállni a két ország együttműködése mellett”, igaznak bizonyultak. Még akkor is, hogyha az elnök 1944 végén és 1945 elején aligha volt lelkes, és legalábbis sejtenie kellett, hogy zsákutcába került. Hitlerrel folytatott utolsó tárgyalásán, 1944. május 12-én Klessheimben azzal búcsúzott, hogy „ő és a szlovák nép tudja, mi a hűség”. Nem tagadható, hogy Tiso – nemzetével ellentétben – valóban megőrizte hűségét a Harmadik Birodalom iránt. Ezzel azonban nem erkölcsi nagyságáról tett tanúbizonyságot, hanem arról, hogy teljesen elveszítette lába alól a talajt, s képtelené vált a mégoly kis mértékben is pozitív tartalmú cselekvésre.

Tiso külpolitikájáról szólva nem hagyhatjuk megemlítetlenül, hogy irányvonalát és célkitűzéseit igen jelentős mértékben a Magyarországtól való félelem, illetve a Tiso

által már 1938 novemberében deklarált „szlovák irredentizmus” határozta meg. A két ország közötti viszály, a magyar revizionizmus fenyegetése a Hitlerrel folytatott tárgyalásokon is újra és újra szóba került. Hitler – tőle cseppet sem szokatlan módon – a „magyar veszély” felnagyítására törekszik, ily módon is hangsúlyozva a „német védelem” nélkülözhetetlenségét. Tiso azt teszi, amit az egymás ellen kijátszott, a nagy hatalmú pártfogótól erősen függő politikusok tenni szoktak: igyekszik Magyarországot a lehető legrosszabb fényben feltüntetni, kárhoztatja a magyarok irredentizmusát, „alattomoságát”, mágnásaik „önteltségét”, „zsidóbarátságát”, s alapvető hangsúllyal szól a magyarországi szlovákokat ért sérelmekről. Az 1943 áprilisában lezajlott klessheimi találkozón azt sem mulasztja el megemlíteni, hogy „Szlovákiából eltűntek a zsidók” (ami egyébként „csak” részben volt igaz), míg Magyarország az európai zsidóság menedékhelyévé vált. Hitlert holmi kisebbségi sérelmek legfeljebb cinikus pragmatizmusa szemszögéből érdekelhették, de a magyarok bírálatát és a zsidók kártékonyágát illetően a két politikus könnyen megtalálta a közös hangot.

Figyelemre méltó tény, hogy míg Tiso külpolitikáját a teljes német függőség jellemezte, a belpolitika terén lényegesen eltérő volt a helyzet. Az elnök a német megszállás bekövetkeztéig állhatatosan törekedett arra, hogy megőrizze az önálló cselekvés lehetőségeit, s e törekvése egyáltalán nem volt sikertelen. Államfői jogkörei révén a közélet legkülönbözőbb területein tudta érvényesíteni a befolyását, s egyéni tekintélye is sokat nyomott a latban. Nem kevésbé volt fontos az a körülmény, hogy 1939. október 1-jén Tiso hivatalosan is Andrej Hlinka örökébe lépett, azaz ő lett a HSLS elnöke. Olyan hatalom összpontosult tehát a kezében, melynek birtokában legerősebb poli-

tikai ellenfelei támadását is sikerrel verhette vissza. Az állampárt uralta totalitárius rendszerben a pártelnöki tiszttség birtokosa általában minden fontos kérdésben döntő vagy meghatározó módon érvényesítheti az akaratát (mint azt az elmúlt fél évszázad „szocialista” rendszereinek példáján is láthattuk). Tisót a németekkel szemben is jelentős mértékben ellenállóképessé tette, hogy a köztársaság és a párt élén is ő állt. 1940 júliusában Salzburgban úgy tűnhetett, hogy a belpolitikára gyakorolt befolyása illuzórikus, s valójában a németek szava a döntő. Tiso és hívei azonban – a szakirodalomban rendszerint konzervatívnak nevezett tábor – már 1940 őszén ellentámadásba lendültek, s az elkövetkező két év folyamán sikeresen háttérbe szorították a nemzetiszocializmus hazai híveit. Teljesítményük azért is elismerésre méltó, mert Tukáékát a németek valóban közelebb érezték magukhoz. Mellékvágányra állításuk mindenekelőtt Tiso érdeme volt, aki ügyesen kihasználta a kínálókozó lehetőségeket. A siker esélyét elsősorban az jelentette, hogy a németek fenntartásaik ellenére is ragaszkodtak személyéhez, s egyáltalán nem óhajtották, hogy a Tiso–Tuka ellentét napvilágra kerüljön, s rontsa vagy lerombolja a „példásan egységes” mintaország képét. A belső ellenzék kiszorításakor az elnök figyelemre méltó taktikai képességekről tett tanúbizonyságot. A radikálisok vitorlájából azzal fogta ki a szelet, hogy 1940 végétől, 1941 elejéig ő lépett fel a „szlovák nemzetiszocializmus” elkötelezett híveként és leghitelesebb magyarázójaként. 1941 januárjában Tuka is meghirdette a maga nemzetiszocialista programját, szavai azonban visszhangtalanok maradtak: Tiso sokkal hatásosabban és autentikusabban képviselte a maga irányzatát, s arra is képesnek bizonyult, hogy ellenfeleit az igazi nemzetiszocializmus meghamisítóinak és egységbontóknak láttassa. Az államfő e tekintetben messzire

ment el, s a radikálisokat fölöttébb kínos helyzetbe hozta. A HSLS titkárainak 1941. január 21-i pozsonyi munkaértekezletén „a nemzetiszocializmus szektariánusainak” nevezte őket, s egyenesen azt állította, hogy eszméiknek „semmi köze sincs Adolf Hitler és a Nagynémet Birodalom nemzetiszocializmusához”. Nem mulasztotta el megjegyezni a címükre, hogy „a nemzetet nem érdekli, miért akarnak egyesek palotaforradalmakat előidézni a szervezetekben, a szerkesztőségekben, a hivatalokban”. Az ehhez hasonló kijelentésekkel hatékonyan diszkreditálta a Tuka- és Mach-féle „egyesekeket”, akik végül a konfliktus kiszélesedése miatt aggódó németektől sem kaptak támogatást. Tiso nem kevesebbet állított, mint hogy pártja már korábban is a nemzetiszocializmus előkészítésén munkálkodott, csak éppen sajátosan szlovák alapokon. Az elnök a németeknek oly kedves fogalommal búvészkedve, „a mi keresztényszociális programunkat” varázsolta elő, s miközben demagóg módon ismételtetett néhány, az igazi náci- és rokonszenves frázist, a lényegét illetően egészen mást mondott. 1941 januárjában, pártja elnökségi ülésén kifejtette, hogy „a nemzetiszocializmus nem exportcikk, s nem is olyan rendszer, amelyet a nemzeteknek minden további nélkül másolniuk kell”. Ugyanitt megjegyezte, hogy a szociális és gazdasági színvonalat emelni hivatott eszme „nem kíván kulturális és vallásellenes harcokat”. Még világosabban és egyértelműbben fogalmazott a párt titkárainak már említett értekezletén, amikor a pápai enciklikákon alapuló keresztény program megvalósításának szükségességéről beszélt, leszögezve, hogy a szociális program megvalósítása során „mi, szlovákok, keresztények vagyunk hivatottak arra, hogy megadjuk a hangot, a tempót, mert nekünk öröktőlvaló program van a kezünkben”. (Megjegyzendő, hogy ellenfelei bírálatát ezúttal sem mu-

lasztja el – többek között „sereg nélküli tábornokoknak” nevezi őket.)

Nem vonható kétségbe, hogy Tiso a Szlovák Köztársaság elnökeként sem távolodott el a fiatal korában megismert és elsajátított keresztényszocialista tanoktól, s őszinte érdeklődést tanúsított a társadalmi problémák iránt, szociális érzékenységét megőrizte. (De – s erről a problémáról még szó lesz – sajnálatos módon csak azok esetében, akik nem minősültek a nemzet ellenségeinek.)

Az állam szerepéről vallott felfogásában is a szociális szféra fontosságának fel- és elismerése tükröződik: szerinte az állam „a polgárok jólétét szolgáló szervezet”, s az állam nem lehet több a jólét elérésének az eszközénél. Ez a hangzatos, az instrumentalizmus jegyében fogant koncepció valóban megfelelt az államról vallott keresztényszociális felfogásnak, gyakorlati alkalmazásának azonban volt egy súlyos következményekkel járó fogyatéksága: 1944–1945-ben, a bukás közeledtével az állam – a mindenképpen megőrizni kívánt állam! – olyannyira fontossá vált, hogy eszközből céllá lépett elő, s Tiso akkori tevékenysége, egész magatartása azt sugallta: az állam immár fontosabb a nemzetenél is.

Az elnök eszmevilágában a nemzet ugyanúgy központi helyet foglalt el, mint a szociális gondolat vagy az állam. A nemzetet eleven, organikus képződménynek tekintette, amelyet egy 1940-ben elhangzott beszédében úgy jellemezett, mint olyan emberek csoportját, „akiknek közősek az érdekeik, közősek a vágyaik, a szokásaik, közős területtel bírnak, amelyen önálló nemzetként a saját életüket akarják élni. Tiso nemzetfelfogásának fontos és drámai következményeit tekintve rendkívül negatív sajátossága volt, hogy a nemzethez való tartozást nem egyéni döntés kérdésének tartotta: aki bizonyos, főleg a származással

kapcsolatos kritériumoknak nem felelt meg, aki „idegen gyökerű” volt, s nem azonosult a „szlovák nemzet céljával”, nem lehetett a nemzet tagja. Az egyértelműen kirekesztő és a nácik felfogásával letagadhatatlanul rokon elképzelés meghatározó szerephez jutott és igazolásként szolgált a negyvenes években, amikor a zsidókat előbb kiközösítették a társadalom életéből, majd többségüket a haláltáborokba hurcolták.

Az egypártrendszernek és a totalitárius állam gyakorlatának megfelelően alapvető hangsúlyt kapott a misztifikált s végül hiteltelen frázissá silányult „nemzeti egység”. Tiso a nemzet egységét a túlélés alapfeltételének tekintette, s előszeretettel hangsúlyozta, hogy ezt az egységet „minden körülmények között” és „mindenkivel szemben” meg kell védeni, mert hiánya létében veszélyezteti a nemzetet. A hivatalos ideológia szempontjából teljesen természetes és logikus követelmény, hogy az egyéneknek vagy az egyes érdekcsoportoknak alá kell rendelniük magukat a nemzeti érdekké nyilvánított prioritásoknak. „Az egyének és a rendek *(ti. az olasz minta nyomán elképzelt hivatásrendek – G. K. L. megj.)* kívánatos elszemélytelenedése nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy mindenki harmonikusan bekapcsolódjon a nemzet szolgálatába” – mondta Tiso 1941-ben, hozzátéve azt is, hogy a nemzet szolgálata „az egyének politikai megbízhatóságának egyetlen mércéje”. (Érdemes megjegyezni: Tiso a fentiek kapcsán fontosnak tartotta leszögezni, hogy a nemzet szolgálata nem jelentheti valamely „idegen frazeológia jelszavainak kritikátlan ismételtetését, nemzeti érdekünkre való tekintet nélkül”.) A nemzeti egység ily módon történő definiálásából óhatatlanul következett, hogy árulóként bélyegezték meg azokat, akik nem eléggé rendelték alá magukat a közérdeknek, nem a kívánatos mértékben „sze-

mélytelenedtek el”. (Velük kapcsolatban Tiso is igen kemény hangot ütött meg.)

Az ország első emberének politikai nyilatkozataiban, ideológiai fejtegetéseiben a nemzet mellett afféle elválaszthatatlan társ-fogalomként minduntalan megjelenik egy másik kulcsszó: a párt. Természetesen Hlinka Szlovák Néppártjáról van szó, melynek eszményítésében Tiso igencsak elveti a sulykot. Szerinte a párt őrizte meg a nemzetet, a párt harcolta ki az önálló államot, s ugyanő a nemzeti egység letéteményese. Az elnök a HSLS – az állampárt – jelentőségének és nélkülözhetetlenségének bizonygatása során a ma embere számára igencsak különösnek és mérésznek tűnő következtetésekre jut: 1943-ban a HSLS belső közlönyének egyik számában dogmaként szögezi le, hogy „a Párt a nemzet és a nemzet a Párt”. Az aforisztikus megfogalmazás pontosításra szorul, amivel Tiso nem is marad adós: „A nemzet a Párt által szól, a Párt a nemzet helyett gondolkodik... Ami a nemzetnek árt, azt a Párt betiltja és megbélyegzi... A párt sosem téved meg, ha mindig és csakis a nemzet érdekét fogja szem előtt tartani...” Ez utóbbi gondolat különösen fontos: Tiso a párt mindenkire és mindenre kiterjedő egyeduralmát azzal indokolja, hogy ez az a szervezet, mely pontosan tudja, mit és hogyan kell a szlovák nemzet javára cselekedni – s amelyet múltja, történelmi érdemei is erre a szerepre predesztináltak. „A Párt a szlovák nemzet történelmi kontinuitásának egyetlen hordozója” – szögezte le Tiso, s ehhez a megállapításhoz mindvégig hű maradt.

Tiso eszmevilágának és a szlovák állam ideológiájának fontos alkotórésze volt a keresztény nacionalizmus eszméje. Az alapvetően univerzalista kereszténység s a kiindulópontját és végcéljait tekintve is partikuláris nacionalizmus összebékítése, ötvözése paradoxonnak tűnik, Tiso

azonban – elméleti síkon – megoldotta ezt a problémát. Értelmezése szerint a nacionalizmus a saját nemzetünk iránti szeretet kifejeződése, amely azonban nem jár együtt a más nemzetek iránti negatív megnyilvánulásokkal. Andrej Hlinka halálának első évfordulóján, 1939. augusztus 16-án Rózsahegyén elmondott beszédében a nacionalizmusról vallott felfogását így összegezte: „A mi nacionalizmusunk erkölcsi erő, amely a szlovák törzshöz köt bennünket, s a hagyományhoz, amelyet atyáink ápoltak. A mi nacionalizmusunk nem biológiai ösztön, hanem erkölcsi jelleg; nem gyűlölet valaki iránt, hanem a sajátunk iránti forró szeretet. Ez a sajátunk a mi keresztény hitvallásunk, a mi szlovák nemzeti öntudatunk, a nyelvünk, a nemzeti tisztaságunk, a mi Szlovákiánk.” Az elmélet tetszetősnek tűnhetett, de a szlovák katonák elküldése a Szovjetunió elleni háborúba, a zsidó lakosság túlnyomó részének a deportálása, az 1944-ben és 1945-ben elkövetett tömeggyilkosságok arról tanúskodnak, hogy a keresztény nacionalizmus nem bizonyult olyan erkölcsi erőnek, amely megakadályozhatta volna a gyűlölet jegyében elkövetett bűntetteket.

E ponton óhatatlanul szólnunk kell Jozef Tiso politikai pályájának és a Szlovák Köztársaság történetének leg-sötétebb fejezetéről, a zsidónak minősített polgárok üldöztetéséről, amely tízezrek deportálásához és elpusztításához vezetett. Az antiszemitizmusnak Szlovákiában is megvolt a táptalaja, s a hagyományos vallási ellentéteken kívül a gazdasági és társadalmi életben meglévő feszültségek s a történelmi fejlődésben gyökerező sérelmek is éltették. A gazdasági szférában és a szellemi életben az összlakosságon belüli számarányukat lényegesen meghaladó mértékben voltak jelen zsidó származású tulajdonosok, értelmiségiek, szakemberek, s ez a tény más országokból is jól is-

mert módon az antiszemitizmus érvrendszerének egyik kiindulópontjává vált. A társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, a zsidóság emancipációjának előzményeit és körülményeit akkor is figyelmen kívül hagyták, amikor – a 19. század második felében – újkeletű vádként megfogalmazódott, hogy a zsidók magyarpártiak, „magyarónok”, következképpen szlovákellenesek. Az így érvelők figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a szlovák társadalom akkori helyzete és állapota gyakorlatilag nem tette lehetővé, hogy a zsidók a magyarosodás helyett az asszimiláció „szlovák útját” válasszák. Az előítéletek, sérelmek és vádak azonban akkor válnak igazán veszélyessé, ha a valóság helyébe lépett látszatra, hangzatos féligazságokra és az összefüggésekből kiragadott s a politikai célszerűségnek megfelelően értelmezett tényekre alapulnak.

Arra tehát, hogy az antiszemitizmust a nemzetiszocializmushoz hasonlóan kívülről exportálják, 1939-ben s később sem volt szükség. Annál inkább szükségesnek bizonyult az idegenkedés és az ellenszenv gyűlöletté fokozása, a zsidóság körüli ellenséges és hisztérikus atmoszféra kialakítása, s természetesen azoknak a hatalmi eszközöknek a birtoklása és használata, amelyek lehetővé tették a zsidókérdés „radikális megoldását”.

Előrebocsátjuk, hogy bármilyen agresszív volt is az antiszemita propaganda s bármilyen vonzerőt is jelentett a zsidó származásúak tulajdonának elrablása – az ún. árjásítás –, a szlovák lakosság döntő többségét nem sikerült megnyerni a náci ihletésű „zsidópolitikának”, s ezen a tényen az sem változtat, hogy más európai országokhoz hasonlóan Szlovákiában is sokan csődött mondtak, s az Endlösung kitervelőinek és végrehajtóinak bűntársaivá váltak. Közismert tény, hogy a deportálások széles körű visszatetést és felháborodást váltottak ki, és sokakat – köztük az

állam nem egy jeles személyiségét is – arra ösztönöztek, hogy cselekedni próbáljanak az üldözöttek érdekében.

Aligha igényel külön magyarázatot, mennyire fontos volt ebben a helyzetben az ország első emberének az állásfoglalása és magatartása. Jozef Tiso szerepe azért is érdekel különös figyelmet, mert a kezében államfőként és pártelnökként is nagy hatalmat összpontosító politikus épp a belpolitika terén tudott magának viszonylag nagy cselekvési szabadságot biztosítani.

Objektív szemlélő semmiképp sem állíthatja, hogy Tiso a radikális megoldás kezdeményezője vagy irányítója lett volna. De ugyanúgy nem állítható, hogy az elnök mindent megtett a mozgásba lendült gyilkos gépezet lassítása, az antiszemita törvénykezés következményeinek enyhítése érdekében. Tiso magatartását könnyebben megértjük, ha szem előtt tartjuk, hogy Salzburg után ő maga lépett fel az autentikus „szlovák nemzetiszocializmus” képviselőjeként, így igyekezvén a nácipárti szlovák politikusokat háttérbe szorítani. De sem őket, sem a németek kívánalmait nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül. Tudta, hogy néhány üres jelszó hangoztatásával nem csendesítheti le a radikálisokat, s úgy vélte, azzal tudja leginkább fedezni magát s megőrizni az önálló lépések lehetőségét, ha valamely kérdésben látványos engedményeket tesz. Cinikus politikai kalkuláció vezette tehát a döntéshez, hogy a zsidókérdés legyen az a terület, ahol érvényesülni hagyják a radikálisok ambícióit. Ugyanilyen súllyal esett latba, hogy a németek egyik legfőbb kívánságát teljesítve, Berlin jóindulatát is lehet érdemelni.

Tiso mindazonáltal meglehetősen alibista módon viselkedett, s kerülte annak látszatát, hogy személyesen is köze lenne az 1941 szeptemberében kiadott, Zsidó Kódex néven ismertté vált törvénycsomaghoz és az 1942-ben le-

zajlott deportálásokhoz. A Zsidó Kódex 270 paragrafust tartalmazott, kettő kivételével csupa abszurd és drasztikus rendelkezést, amelyek a zsidókat jogfosztott földönfutóvá tették. A két fentebb említett cikkely az elnöki kivételek megadására vonatkozott: Tisonak jogában állt, hogy bárkit, aki a törvény hatálya alá esik, mentesítsen a következmények alól. Bizonyos feltételezések szerint maga az elnök kezdeményezte, hogy lehetősége legyen a mentesítésekre. E feltételezéseket azonban hitelt érdemlően sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk. Ellenben bizonyos, hogy Tiso számos alkalommal élt törvény adta lehetőségével, s mintegy ezer kérelmezőnek megadta a mentesítést. Mivel az a családtagokra is vonatkozott, becslések szerint körülbelül ötezer zsidó az elnöknek köszönhette, hogy nem kellett viselnie a barbár törvény következményeit, s megmenekült az 1942. évi deportálásoktól. A Tisót mentgetni, tisztázni igyekvők több mentesítettéről is tudni vélnék, adataik azonban fölöttébb kétesek. S az éremnek ezúttal is két oldala van: az államfő a hozzá érkező kérelmek többségét elutasította, s a mentesítésnél nem a humanitárius szempontok, hanem a racionális, a gazdasági érdekeket szem előtt tartó megfontolások voltak mérvadók.

Tisonak a zsidókérdéssel és a nemzetiszocializmussal kapcsolatos állásfoglalásai a Vatikánban is nagy nyugtalanságot váltottak ki. A napvilágra került diplomáciai iratok tanúsága szerint nem csak az váltott ki felháborodást, hogy Tiso a katolicizmus szociális doktrínáját összeegyeztethetőnek tartotta a náciizmussal. A Vatikán Karol Sidor nagykövet útján azt is a szlovák politikusok értésére adta, hogy elítéli a rasszista törvénykezést, s „mély fájdalommal” szerzett tudomást a Zsidó Kódex létezéséről. A Vatikán iratai is alátámasztják: Szlovákiában már 1941 őszen terjedőben voltak a hírek arról, hogy a zsidó származású

hadifoglyokat és civileket válogatás nélkül legyilkolják.

A szlovákiai zsidók deportálása kapcsán Tiso igyekezett olyan benyomást kelteni, hogy az akció a szlovák politikai garnitúra két elvakultan antiszemita politikusának, Vojtech Tukának és Alexander Machnak a műve. Vitán felül áll: a deportálás kezdeményezői ők voltak. Az sem kérdéses, hogy a németek nyomást gyakoroltak Szlovákiára – miként valamennyi szövetségesükre – a „végső megoldás” ügyében, de semmi nem bizonyítja, hogy a Szlovákia függetlenségének látszatára ügyelő és az országot mintaállamként megtartani kívánó Birodalom erő alkalmazásával is kikényszerítette volna a deportálást. Véleményünket látszik igazolni az is, hogy bár a németek tiltakoztak a deportálások 1942 októberében történt felfüggesztése ellen és a későbbiekben is követelték a felújításukat, Szlovákia megszállásáig semmilyen erőszakos lépésre nem ragadtatták magukat, s eltűrték, hogy az országban maradt zsidók viszonylagos biztonságban éljenek. Tuka és Mach elébe mentek a német követeléseknek, s kiszolgáltatták a szlovákiai zsidókat az Endlösung masinériájának. Nincs bizonyítékunk arra, hogy Tiso megpróbált volna érdemben szembeszállni a vérszemet kapott radikálisokkal, vagy tiltakozásaival, bíráló megjegyzéseivel legalább valamiféle erkölcsi ellenállást tanúsított volna. A Vatikán pozsonyi ügyvivőjének, Msgr. Giuseppe Burzionak egy 1942 márciusában kelt jelentése szerint Tisóban megvolt a szándék, hogy „szerencsétlen helyzetéből” szabaduljon, s „mentsse a becsületét, Hlinka és egész Szlovákia becsületét”. Meglehet, Burzionak igaza volt, de ez a szándék sem tettekben, sem a deportálás ellenzésében nem öltött testet. Ellenkezőleg, az alátámasztható tények Tiso ellen szólnak, s jóvátehetetlenül beárnyékolják a jellemét. Az elnök sokatmondó gesztussal ad acta helyezte a szlovákiai rabbik

1942. március 6-án, nem sokkal a deportálások megkezdése előtt hozzá intézett kérelmét, amelyben figyelmeztették, hogy a kiűzésre ítéltet pusztulás fenyegeti. Tisót láthatólag az sem érintette mélyebben, hogy a deportálásokat a Vatikán is elítélte, s mind a katolikus, mind az evangélikus püspökök tiltakoztak ellenük. A Vatikán körei 1942 tavaszán arra a következtetésre jutottak, hogy Tiso magatartása súlyos károkat okoz az egyháznak. Msgr. Domenico Tardini, a Szentszék államtitkára 1942 júliusában az alábbiakat jegyezte föl: „Szerencsétlenség, hogy Szlovákia elnöke pap. Mindenki érti, hogy a Szentszék nem állíthatja meg Hitlert. De ki fogja fel, hogy nem tud féken tartani egy papot?”

Tiso nem csupán ignorálta a kritikus hangokat, hanem véleményt is nyilvánított a zsidókérdésben. Az általa mondottakat csakis a Zsidó Kódex, illetve a deportálások helyesléseként lehet értelmezni. 1941 decemberében egy nyilatkozatában kijelentette, hogy a nemzet iránti szeretet Szlovákiában a nemzet kártevői elleni „eredményes harcban” is megnyilvánult. „Régóta már e kártevőkhöz tartozott a zsidó, aki politikailag elnyomta és gazdaságilag kiszákmányolta a szlovák népet és megsemmisítésére törekedett... Mindaz, amit a zsidókérdésben tettünk, megfelel a népünk iránti szeretetnek” – hangsúlyozta az antiszemitizmus propagátoraként megnyilatkozó elnök.

Talán még károsabb és szerencsétlenebb volt az 1942. augusztus 16-án Holícson elhangzott beszéde, amelyben a deportálásokkal kapcsolatos kételyekre és tiltakozásokra reagált: „Vajon keresztényi-e, ami a zsidókkal történik? Emberséges-e?” – teszi fel a rutinos szónok a kérdést, amelyre habozás nélkül válaszol: „Kérdezem én: keresztényi-e, hogyha a szlovák nemzet meg akar szabadulni örök ellenségétől, a zsidótól? Keresztényi ez? Az önmagam

iránti szeretet isten parancsolata, s ez a szeretet azt parancsolja nekem, hogy távolítsak el magamtól mindent, ami árt nekem, ami veszélyezteti az életemet. S hogy a szlováknak a zsidó elem veszélyeztette az életét, azt hiszem, erről senkit nem kell meggyőzni.” S hogy a hatás teljesebb legyen, az elnök hozzáteszi: „Sokkal rosszabb lett volna, ha nem tisztultunk volna meg tőlük időben. És Isten parancsolata szerint cselekedtünk így: szlovák, eredj, szabadulj meg a kártevőtől!”

Senki sem állíthatja, hogy Tiso a zsidók elpusztítását kívánta. A haláltáborok működéséről 1942-ben keringtek már kósza hírek, de ezeket – érthető módon – hitetlenkedve fogadták. A zsidóság kiirtásának történetét Himmler is a német történelem „megíratlan és soha meg nem írandó fejezetének” nevezte. A „végső megoldás” céljáról és módszereiről a szlovák elnök sem rendelkezett bizonyítékértékű információkkal. A deportálást azonban – meglehet, eleinte tétovázva, kétségekkel küszködve – elfogadta, s mint láttuk, állásfoglalásaival támogatta is. Ugyanígy tett a Szlovák Köztársaság fennállásának utolsó hónapjaiban is, amikor az országot megszálló s az ellenállókra és a zsidókra hajtóvadászatot rendező németek és hazai kiszolgálók gyilkosságait igazolta. A Vatikánban újfent és sokadszor is leszögezték, hogy az elnökhöz és a rendszerhez kapcsolódó bűntettek „megbecstelenítik hazáját, diszkreditálják a klérust, s külföldön is ártanak az egyháznak” (Tardini államtitkár szavai). Tiso 1944. november 8-án magához XII. Pius pápához intézett levelet, melyben makacsul hajtotta, hogy a zsidók (és a csehek) a szlovák nemzet ellenségei, akik ellen csak azért kellett „önvédelmi” intézkedéseket foganatosítani, mert csatlakoztak az országra támadó külső ellenséghez, noha – hangsúlyozta Tiso – „a Szlovák Köztársaság fennállásának öt éve alatt jó soruk

volt”. A nyilvánvalóan abszurd és hazug állítást többek között azzal is kiegészítette, hogy leszögezte: a csehek és a zsidók ellen „nem nemzeti vagy faji hovatartozásuk miatt” léptek fel. Jegyezzük meg, hogy ekkor már hónapok óta ismert volt az ún. auschwitz-i jegyzőkönyv, amely két, Szlovákiából deportált és a haláltáborból megszökött férfi hitelen beszámolóját tartalmazta. A pápának írott szégyenletes levél lesújtó bizonyítéka annak, hogy Tiso az „önálló” szlovák állam és rendszere védelmében s a németek iránti feltétlen hűség jegyében milyen mélyre süllyedt.

A mintegy hatvanötezer főt kitevő szlovákiai magyarságot nem fenyegette deportálás és kiirtás, de a diszkrimináció és az önkény számos megnyilvánulását kellett elviselnie. Az 1938. november 2-a után felszínre került „szlovák irredentizmus” lényegesen fölerősítette az egyébként is markánsan jelenlévő magyarellenességet. Az ország magas rangú politikusai közül a magyar kisebbség ügyeivel leginkább a miniszterelnök és a belügyminiszter foglalkozott, de Tiso szerepe sem elhanyagolható. Az autonóm szlovák kormány, majd a Szlovák Köztársaság első miniszterelnökeként a magyarok politikai és kulturális törekvései iránt vajmi kevés megértést mutatott, s azt hangoztatta, hogy a magyarok akkor számíthatnak kisebbségi jogokra, a messzemenően kedvezményezett németekéhez hasonló jogállásra, ha azonosulnak a szlovákság – a valóságban a HSLS – céljaival. A magyarelles megnyilvánulásokat elnökként is eltűrte, s bár államfővé választása alkalmával a kisebbségi magyaroknak is megértést és együttműködést ígért, szavait nem követték tettek.

Tisót 1942-től hivatalosan a Vezér (Vodca) titulus illette meg, s ennek a szónak esetében valóságos tartalma volt. A párt káderpolitikájában az ő akarata és választása döntött, s Tuka és Mach háttérbe szorítása után a politika

és az ideológia valamennyi fontos kérdésében az ő felfogása volt mérvadó. Bár közéleti pályafutása az 1938 utáni éveket kivéve a demokratikus parlamentarizmus keretei között zajlott, ez a hosszú tapasztalat minden jel szerint nem gyakorolt rá pozitív benyomást. A parlamentarizmus díszleteit megőrizte, de a többpártrendszeréről hallani sem akart; meggyőződése volt, hogy egyedül az „egy nemzet – egy ország, egy párt” jelszóban megfogalmazódó felfogás a helyes. Az ellenvéleményekkel az őszintén magáénak vallott „Führerprinzip”-et szegezte szembe, s ha az eltérő vélemények a pártberkeken kívül fogalmazódtak meg, riasztóan intoleránssá vált, s a hivatalostól eltérő nézeteknek hangot adó embereket „bomlasztóknak”, „egységbontóknak” nevezte, akiket el kell különíteni a társadalomtól. Az „árulók” megbélyegzése és megbüntetése, a nemkívánatos egyének s csoportok kirekesztése tökéletesen megfelelt a célszerű és igazolható politikai eszközökről vallott felfogásának.

1943-ban és 1944-ben Szlovákiában is egyre többen jöttek rá, hogy az ország veszélyes tévúton jár, s a nácik által létrehozni kívánt „Új Európa” helyett az antifasiszta koalíció Európájába kell majd beilleszkedni – ha egyáltalán szó lehet a Szlovák Köztársaság túléléséről. Az országban, de a párton belül is gyorsan nőtt azoknak a száma, akik a végső győzelem helyett már az önálló Szlovákia vagy legalább önmaguk átmentésében reménykedtek. Defetista hangulat lett úrrá, felütötte fejét és mindinkább jellemzővé vált az alibizmus. Azok sem voltak kevesen, akik az őszinte felülvizsgálat kényszerétől vezetve revideálták korábbi álláspontjukat, s a tengelyhatalmak közeledő vereségének hatására leszámoltak korábbi illúzióikkal. Tiso nem tartozott közéjük. Igaz, nem kívánta Szlovákia bele-sodródását a háborúba – a Szovjetuniónak, majd az Ame-

rikai Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának küldött hadüzenet körül elsősorban Tuka miniszterelnök „bábáskodott” –, de állásfoglalásaival azt a nem éppen elterjedt meggyőződést képviselte és erősítette, mely szerint a németek által kirobbantott háború egyben Szlovákia háborúja is, s a kitűzött célok helyesek és követendők. A közhangulat fokozatos változásáról, az államapparátusban és a pártban megkezdődött bomlásról, az országot végzetes következményekkel fenyegető vereség lehetőségéről nem nagyon látszott tudomást venni. A vesztesre álló nagyhatalom szövetségeseiként csapdába került és igencsak hitelét veszített országnak kiutat is felvillantó pozitív cselekvési programra lett volna szüksége, ilyenek a kidolgozására vagy legalább ösztönzésére azonban az elnök alkalmatlannak bizonyult. A tengelyhatalmak válságos helyzetét természetesen ő is felismerte, s a Hitlerrel 1944-ben folytatott tárgyalásokon a különbéke lehetőségét is felvetette, de bizonytalansággal a meglévő aggályai ellenére is kitartott az egyetlen helyesnek tartott alternatíva, a németekkel együtt vívott harc mellett. A bukás felé haladó politikusok, hadvezérek esetében feltűnő gyakorisággal tapasztalható jelenség, hogy a tényeket mind önkényesebben értelmezve illúziókba kapaszkodnak, önáltatásba menekülnek. Nem kétséges, hogy Tisóval is ez történt: alig néhány héttel a szlovák nemzeti felkelés kitörése előtt, az egre fenyegetőbb méreteket öltő partizánmozgalom kibontakozását látva is azt állította, hogy a párt a várfalak szilárdságával áll a helyén, s az ország népe és vezetése „harmonikusan együttműködik”. Rugalmatlansága és realitásérzékének meggyengülése is hozzájárult ahhoz, hogy öngyilkos elszántsággal kitarított a vesztes ügy mellett. (Ami hívei szerint hősiességének és állhatatosságának csodálatos bizonyítéka.)

Az 1944. augusztus 29-én kirobbant nemzeti felkelés

a deportálások időszakához hasonlóan újabb mélypont Tiso pályáján. A németek megszállta Európa egyik legkiemelkedőbb, hadászati szempontból is rendkívül jelentős antifasiszta felkelésének résztvevőit a társadalom söpredékének nevezte, s azt hangoztatta, hogy minden becsületes szlováknak segítenie kell a németeket „a rend helyreállításában”. A németek és a harcukat jószereivel csak brutális terrorcselekményekkel segítő Hlinka-gárda Készültségi Alakulatai (Pohotovostné oddiel Hlinkovej gardy – POHG) tömeggyilkosságokkal, falvak felégetésével is igyekeztek megtörni az ellenállást és megfélemlíteni a lakosságot, s a Hlinka-gárda ismét aktivizálódó szélsőségeinek hangos helyeslésétől kísérve hozzáálltak az 1942 után Szlovákiában maradt több mint harmincezer zsidó összegyűjtéséhez és deportálásához. Az országban gyakorlatilag a német katonaság vette át a hatalmat, Tiso s a még helyén lévő államapparátus a legjobb szándék mellett is nehezen tudott volna lényeges befolyást gyakorolni az események alakulására. Az elnök megmaradt tekintélyének teljes súlyával támogatta a német megszállást, legalizálta az SS és a Wehrmacht alakulatainak hatalmát, s megpróbálta előmozdítani a kaotikussá vált viszonyok konszolidációját. Továbbra is élvezte a németek bizalmát, akik – Magyarországtól eltérően – Szlovákiában nem látták szükségesnek, hogy legodaadóbb híveiket, az Otomar Kubalához hasonló fanatikus gárdistákat juttassák a hatalomba. Tiso személye biztosíték volt nekik, s meg kell állapítanunk, hogy joggal tekintették annak. Figyelemre méltó mozzanat, hogy a Hlinka Szlovák Néppártjának radikális szárnyát alkotó ún. ifjúludákok is Tisóhoz fordultak követeléseikkel (többek között a cseh- és zsidókérdés „következetes megoldásának” kívánalmával), s nem kérdőjelezték meg a Vezér tekintélyét.

Az elnök 1944. október 30-án Besztercebányán ki-
tűntette a felkelés leverésében érdemeket szerzett német
katonákat, s ez alkalomból beszédet is mondott, melyben
hangsúlyozta: a németek azért jöttek, „hogy helyreállítsák
az önálló szlovák államunkat. A szlovák állam nincs likvi-
dálva, és nincs eltemetve a szlovák nemzet sem”. Jegyez-
zük meg azonban, hogy Tisónak a németek iránti szervilis
magatartása pozitív következményekkel is járt: a németek
szabadon engedték a lefegyverzett szlovák hadsereg szá-
mos katonáját és a felkelés kapcsán letartóztatott szemé-
lyek egy részét. Azt is meg kell említenünk, hogy a felke-
lés kitörése után rekonstruált szlovák kormány – melynek
élére az elnök egyik rokona, Štefan Tiso került – megpró-
bált lépéseket tenni annak érdekében, hogy az összegyűjt-
ött zsidókat ne szállítsák el az ország területéről, de ez az
igyekezet eredménytelen maradt: a deportálásokat a Po-
zsonyba is ellátogató Himmler követelte, s az ő szavának
nagyobb súlya volt, mint a szlovák miniszterelnök vagy
akár az államfő óhajának.

Tiso elnökösködésének hátralévő hónapjaira a köze-
ledő összeomlás nyomta rá bélyegét. A „Vezér” a valóság-
tól teljesen elszakadva mindegyre abban reménykedett,
hogy időközben hadszíntérré változott és egyre kisebb or-
szága önálló államként léphet át a hábrú utáni Európába.
A Szlovák Köztársaság fennállásának utolsó heteiben ak-
tivitása leginkább abban nyilvánult meg, hogy a történelmi
szükségyszerűsége és a nemzet fejlődésére hivatkozva ér-
veket keresett és fogalmazott meg az önálló szlovák álla-
miság igazolására, s patetikus szavakkal próbálta másokba
is átplántálni a nemzet szabadságába és jövőjébe vetett hi-
tét. Az 1945. március 14-én – a Szlovák Köztársaság kiki-
áltásának hatodik évfordulóján – Pozsonyban elmondott
beszéde után erre már nem sok lehetősége maradt. Miután

a front a fővároshoz közeledett, az elnök és kísérete március végén a nyugat-szlovákiai Holíčsra, majd néhány nap múlva Ausztriába távozott, ahol a kremsmünsteri kolostorban talált igencsak kétes biztonságot nyújtó menedéket. Az emigráció első heteiben Tisóban még élt az illúzió, hogy a Szlovák Köztársaság száműzetésben tevékenykedő vezetőjeként még képviselheti a „szabad” és „független” szlovák államot.. Április 27-én rádióbeszédben fordult az akkor már szovjet fennhatóság alá került hazája népéhez, melyben többek között leszögezte: „...hogya ma újra kellene kezdenünk a politikai munkánkat, ismét csak úgy cselekednénk, mint az elmúlt hat év alatt.” A politikai tevékenységnek azonban végleg búcsút kellett mondania. Kremsmünsterből nemsokára a Münchenhez közeli Altöttingbe távozott, ahol egy kolostor cellájában várta sorsa beteljesedését. Itt találtak rá június közepén az amerikaiak, akik egy fogolytáborba vitték. Ha Tiso abban reménykedett, hogy a Vatikán és/vagy más egyházi körök lépéseket tesznek a kiszabadítása érdekében, keserűen csalódnia kellett. Meglehet, ez volt élete utolsó nagy illúziója. A Vatikán minden jel szerint nem óhajtotta elkötelezni magát a rossz hírnévre szert tett, s a katolikus egyházat is súlyosan kompromittáló egykori plébános mellett.

1945. október 29-én, hosszú távollét után Tiso viszontlátta az általa is jól ismert Prágát – a csehszlovák igazságszolgáltatás foglyaként. Nem sok ideje maradt arra, hogy emlékeit idézgesse, s nyilván gondolatai is másutt jártak. A következő napon Pozsonyba szállították – az újságok ismét tele voltak a nevével. Aligha kételkedhetett abban, hogy életéből már csak az utolsó fejezet van hátra.

Epilógus

A Tiso-per egyike a legjelentősebbeknek és legvitatottabbaknak a háborús bűnösök ellen 1945 után lefolytatott perek hosszú sorában. Előrebocsátjuk, hogy a kétkedők többsége nem az eljárás törvényességét kérdőjelezi meg, hanem az ítélet végrehajtása ellen emel kifogást. Sokan azt is vitatják, vajon valóban háborús bűnös volt-e a Szlovák Köztársaság egykori elnöke. Ha a Nürnbergben elítélt náci vezetőkre – például Hans Frankra, Hermann Göringre, Ernst Kaltenbrunnerre – vagy az igazságszolgáltatás elől a halálba menekült Himmlerre, Goebbelsre gondolunk, első pillantásra úgy tűnhet, a kételemeknek van némi valóságalapjuk. Csakhogy a három kontinensre kiterjedő világégés után joggal terjesztették ki a háborús bűnös fogalmát azokra is, akik szövetségesként, helytartóként, kollaboránsként segítették Hitlerék terveinek végrehajtását, azaz hozzájárultak az egyes nemzetek s végső soron az emberiség elleni bűntettek elkövetéséhez. Ilyen értelemben Tiso perbe fogása teljességgel indokolt volt, s megítélésünk szerint a legkörmönfontabb érveléssel sem minősíthető jogfosztásnak.

A Tiso-per természetesen nem csak a történelmi igazságszolgáltatás eszköze volt, hanem politikai ügy is egyben. A politikai dimenziót egyfelől az jelentette, hogy egy eszmei irányzat vezető képviselője, tehát egy ideológia fölött kellett ítéletet mondani. De voltak a pernek aktuálpolitikai összefüggései is, s mind Csehországban, mind Szlo-

vákiában szenvedélyes indulatokat, szélsőséges véleményeket váltott ki.

Különösen kényes volt a helyzet Szlovákiában, ahol Tiso személye erősen megosztotta a közvéleményt. A csehszlovákiai közvélekedéshez hasonlóan sokan itt is úgy látták, hogy elárulta Csehszlovákiát, és háborús bűnököt követett el. Még többen gondolták azonban úgy, hogy Tiso lépéseit a felelősségtudat és a jószándék vezette, s azok sem voltak kevesen, akik valóságos nemzeti hőst láttak benne.

A per 1946. december 2-án kezdődött, melyben nem csupán Tiso került a vádlottak padjára. Vele együtt állt a bírák elé az 1942. évi deportálások egyik fő felelőse, Alexander Mach belügyminiszter is (Vojtech Tuka volt miniszterelnököt egy korábban lefolytatott perben halálra ítélték és ugyanezen év augusztusában kivégezték). Volt egy harmadik vádlott is, de fölötte csak távollétében ítélezhettek: az emigrációban tevékenykedő, egykori külügyminiszter, František Ďurčanský. Tisonak és védőjének számos vádpontra kellett választ keresnie, amelyek lényege az alábbiakban foglalható össze: a vádlott vétkes a Csehszlovák Köztársaság szétverésében, demokratikus rendszerének felszámolásában; fasiszta rendszert vezetett be Szlovákiában, az országot alárendelte Németországnak, támogatta annak háborús terveit, hadat üzent a Szovjetunióknak és nyugati szövetségeseinek; korlátozta a polgárok jogait, német katonaságot hívott be Szlovákiába, felelős a szlovák nemzeti felkelés leverése után elkövetett büntettekért. Természetesen különös hangsúllyal szerepelt a vádak között a rendszer ellenfeleinek üldözése, a Zsidó Kódex életbe léptetése és a zsidók deportálása. A védelem azzal próbált meg érvelni, hogy Tiso „nem tehetett másképp”, s tevékenységével egy rosszabb sorstól

mentette meg az országot.

Az 1947. április 15-én kihirdetett ítélet szerint a bíróság a fentebb összefoglalt vádpontok mindegyikében bűnösnek találta a volt elnököt, s ezért kötél általi halálra ítélte. (Ďurčanskýt ugyancsak halálra, Machot harmincévi börtönbüntetésre ítélték.)

Tiso sorsa azonban még nem dőlt el. Edvard Beneš köztársasági elnöknek lehetősége volt a kegyelem gyakorlásában. Beneš egy Klement Gottwald kormányfőhöz írott levelében azt hangoztatta, hogy hajlandó kegyelmet gyakorolni, ha a kormány erre tesz javaslatot. Sosem tudjuk meg, valóban állta volna-e a szavát, mert a kormánytagok többsége a kegyelem megadása ellen szavazott.

A szavazás április 16-án történt. Két nappal később, április 18-án reggel az ítéletet végrehajtották.

Élete utolsó óráiban Tiso még egyszer a szlovák néphez fordult. A politikai testamentumként is szolgáló búcsúüzenetben az Andrej Hlinkától örökölt hitvallás – „Istenért és a nemzetért” – s a kereszténység védelmében a bolsevizmus ellen vívott harc vértanújának mondta magát. Arra is figyelmeztetett, hogy a nemzetnek jövője érdekében „minden lehető módon” védekeznie kell a bolsevizmussal szemben. Azon kívánságának is hangot adott, hogy „a szlovák nemzet mindig hűséges és odaadó fia legyen Krisztus egyházának”. A túlvilágba és az isteni igazságszolgáltatásba vetett hite semmi mással nem pótolható erőt jelentett számára sorsa elviseléséhez, de érthető módon olyan vigaszra és reményre is szüksége volt, amely a történelemben betöltött szerepéhez kapcsolódott. A néhai elnök abban bízott, hogy halála – mint ő fogalmazott: áldozathozatala – hozzájárul majd a nemzeti egység kialakításához, és segíteni fogja a szlovák nemzet „természetes jogaiért” vívott harcát.

E sorok írásakor már nincs messze 1997. április 18-a, Jozef Tiso halálának ötvenedik évfordulója. Bizonyára lesznek, akik makulátlan hősnek, szent vértanúnak kijáró tisztelettel idézik majd emlékét, és sokan fognak arra gondolni, hogy olykor már a Földön megtörténik az igazságtétel. S talán még többen lesznek azok, akikből ez az évforduló sem érzelmet, sem gondolatokat nem vált ki. Tiso neve lekerült a transzparensokról, pillanatnyi és nem kívánatos „népszerűsége” már a múlté, személye nem ébreszt végtelen érzelmet, nem bolygatja fel a közvéleményt. S ez így van jól.

Meglehetősen gyakori jelenség, hogy az emberek erkölcsi indítatásból vitatják, helyes-e a történelem kétes vagy éppenséggel gyászos hírnevű személyiségeit újra és újra „megidézni”. Csakhogy a história évkönyveiből senkit nem lehet kihúzni, semmilyen eseményt nem lehet meg nem történné tenni. A múlt retusálásának, az emberek és események „megrostálásának” káros, sőt veszélyes következményei pedig közismertek – kivált térségünkben, Közép- és Kelet-Európa országaiban.

Jozef Tiso a huszadik század egyik legjelentősebb, vitathatatlanul tehetséges, tragikus sorsú szlovák politikusként van jelen a történelemben. De eszményképet, követhető példát csak az láthatna benne, aki maga is elveti a demokrácia alapvető értékeit, megkérdőjelezi a humanista eszményeket, s elhiszi, hogy az állam, a nemzet, a politikai rendszer vagy valamely elvont eszmény nevében hatályon kívül lehet helyezni az emberiség írott és íratlan törvényeit. Tiso számos, a vele egyugyanazon táborba került politikus kortársától eltérően nem tartozott a hagyományos erkölcsi értékeket elvető, a gátlástalan terrort és a népirtást politikai eszköztárunkba beemelő személyiségek közé. Népe és országa iránti kötelességérzetét és fe-

lelősségtudatát, patriotizmusának őszinteségét, szociális érzékenységét semmiképp sem lehet elvitatni tőle. Szembenállt és nemegyszer szembe is szállt a náciizmussal, s 1939–1944 között Szlovákia lakosainak többsége joggal érezhette úgy, hogy a rendszer minden diktatórikus vonása ellenére tisztességes létfeltételeket biztosít számára, s valóban az ország építésére törekszik. Az sem kétséges, hogy Tiso kezdettől fogva kényszerhelyzetben volt, nagy belső és külső nyomás nehezedett rá. De az ország legfőbb közjogi méltóságaként, legnagyobb hatalommal és tekintéllyel bíró politikusaként vitathatatlan felelősséget viselt mindazokért a cselekedetekért, amelyek lemoshatatlan szégyenfoltként maradnak meg a történelmi emlékezetben. Nem csak eltűrte, de igazolta s esetenként bátorította is azokat a tetteket, amelyek az emberiség alapvető normáinak megsúfolását és semmibe vételét jelentették, s emberek tízezeinek pokoljárásához és halálához vezettek – s egyúttal, a kereszténység eszményeinek a megtagadását is tanúsították. Konok nacionalizmusa, rasszista előítéletei és politikai vaksága a Harmadik Birodalom egyik utolsó csatlósának dicstelen szerepét kényszerítették rá, s ő végigjátszotta szerepét.

Enyhítő körülmények kétségkívül vannak. Ám a bűn – bűn marad.

Válogatott bibliográfia

- ČARNOGURSKÝ, PAVOL: *14. marec 1939* (1939. március 14.). Bratislava 1992.
- ČULEN, KONŠTANTÍN: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava* (Második államfőnk Svätopluk után). Cleveland 1947. Bratislava 1992.
- ĐURICA S., MILAN: *Jozef Tiso – slovenský kňaz a štátnik* (Jozef Tiso – a szlovák lelkész és politikus). Martin 1992.
- ĐURICA S., MILAN: *Dejiny Slovenska a Slovákov* (Szlovákia és a szlovákok története). Bratislava 1995.
- KAMENEC, IVAN: *Po stopách tragédie* (A tragédia nyomában). Bratislava 1991.
- KAMENEC, IVAN: *Trauma*. Budapest, é. n. (eredeti címe: *Slovenský štát – A szlovák állam*. Praha 1992).
- Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století* (Ki kicsoda volt 20. századi történelmünkben). Praha 1994.
- Kto bol kto za I. ČSR* (Ki kicsoda volt az I. Csehszlovák Köztársaságban). Bratislava 1993.
- MARSINA, RICHARD–ČIČAJ, VILIAM–KOVÁČ, DUŠAN–LIPTÁK, LUBOMÍR: *Slovenské dejiny* (Szlovák történelem). Martin, é. n.
- PAUČO, JOZEF: *Dr. Jozef Tiso o sebe* (Dr. Jozef Tiso magáról). Passaic 1952.
- Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu* (Kísérlet Jozef Tiso politikusi és emberi profiljának megrajzolására). Bratislava 1992.

- POLAKOVIČ, ŠTEFAN: *Tisova náuka* (Tiso tanítása). Bratislava 1941.
- POLAKOVIČ, ŠTEFAN: *Z Tisovho boja* (Tiso harcai-ból). Bratislava 1941.
- RAŠLA, ANTON– ŽABKAY, ERNEST: *Proces s dr. J. Tisom* (Dr. J. Tiso pere). Bratislava 1990.
- SIDOR, KAROL: *Takto vznikol slovenský štát* (Így született a szlovák állam). Bratislava 1991.
- Slovenský biografický slovník VI.* (Szlovák életrajzi szótár VI.). Martin 1994.
- SZARKA LÁSZLÓ: *A szlovákok története*. Budapest 1993.
- Vatikán a Slovenská republika 1939–1945* (A Vatikán és a Szlovák Köztársaság 1939–1945). Bratislava 1992.
- VNUK, FRANTIŠEK: *Mať svoj štát znamená život* (A saját állam az életet jelenti). Bratislava 1991.

IVAN KAMENEC

**JOZEF
TISO**

Előszó

Ismert tény, hogy a közélet s főleg a politika világának jelentős személyiségei nemzeti, regionális, vallási, ideológiai vagy egyéb kötődéseikre való tekintet nélkül nemcsak pályafutásuk idején vonják magukra a figyelmet, hanem sok esetben visszavonulásuk és haláluk után is. Ezeknek az embereknek voltaképpen két életrajzuk van: egy valóságos, amelyben azonban mindig marad némi homály s a részleteit sosem ismerjük meg teljesen – és egy elképzelt, amelyet kortársaik, követőik és ellenfeleik alkottak meg, s esetenként a politikai hatalom, a propaganda, a publicisztika s nem utolsósorban a történetírás műve. Ilyenkor mindig fölmerül a kérdés, milyen mértékben hasonlít egymásra a két életrajz, illetve mennyiben különböznek. Hőseik ugyanis utólag is vitát váltanak ki politikai hagyatékukról, vélt vagy valóságos ideológia-politikai orientációjukról, tetteikről vagy terveikről, elképzeléseikről és szándékaikról. Az egyes eszmei áramlatok, politikai mozgalmak és pártok többé-kevésbé kisajátítják s visszamenőleges hatallyal híveikké, sőt jelképes alakokká nyilvánítják őket. Egyértelműen célirányos értelmezésről van szó, amely saját álláspontjuk igazolását, politikai szükségleteiket szolgálja. De fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a szóban forgó személyiségek utólagos kisajátítása helyett olykor a tőlük való deklaratív elhatárolódás a cél. Ezekben az esetekben utólagosan is megszemélyesítik a politikai szempontból rendszerint már legyőzött eszmei ellenfelet, aki-

nek a vereségét a történelemre hivatkozó érvekkel, a történelem konkrét eseményeinek értelmezése révén is hangsúlyozni kell.

A modernkori, tehát a tizenkilencedik és huszadik századi szlovák történelemben számos markáns példa tanúskodik erről a jelenségről. A szükségletektől és a körülményektől függően e személyiségeket olykor önmaguk elmékművévé teszik meg, érinthetetlenekként dicsőítik és mitizálják őket, avagy ellenkezőleg: a priori elítélő véleményt fogalmaznak meg róluk, amit nemegyszer a kriminalizálásuk követ. Talán meg sem kell jegyeznünk, hogy a történetíráshoz egyedül méltó józan értékeléstől mindkét eljárás messze van, s ráadásul káros is. A közvéleményben ugyanis kiválthatják a rosszul értelmezett nemzeti büszkeség hamis képzetait és érzelmeit, üldözési mániához és ideggyűlölethez vezethetnek, s akadályozzák a nemzet, illetve az állam történetének kritikus önreflexióját. Ezzel a jelenséggel természetesen nem csak a szlovák történelemben, történetírásban, publicisztikában és politikában találkozunk, nem csupán az itteni nemzeti öntudatban alakult ki, hanem más nemzetek és országok közéletében is megfigyelhető, legalábbis Közép- és Délkelet-Európában.

A történelem és a történelmi személyiségek politikai célokat szolgáló bemutatásának iskolapéldája lehet többek között Jozef Tiso is, aki alig több mint negyedszázadon át tevékenykedett a szlovák közélet színpadán. A politikában játszott szerepéről azonban több mint fél évszázada zajlanak a szenvedélyes viták. Az egymásnak homlokegyenest ellentmondó értékelések nem csak a publicisztikában bukkannak fel, s nem csupán a közvéleményben élnek, hanem magát a történetírást is jellemzik, noha meg kell jegyeznünk, hogy az említett vitákban a tudomány csak másodrendű szerepet játszik, s a kutatás eredményeit

olykor igencsak szelektív módon hasznosítják és vissza is élnek velük. Tisót egyfelől háborús bűnösként bélyegzik meg, másfelől szentként és mártírként dicsőítik. Mi több, már évtizedek óta folynak az arra irányuló próbálkozások, hogy Tisót a Vatikán avassa boldoggá.

Tiso ellentmondásos értékelése azonban nem a valóság tényein alapul, hanem sokkal inkább az egyes szerzők ideológiai, politikai és érzelmi állásfoglalásának a függvénye. Idealizált elképzelésekkel és szenvedélyes védőbeszéddekkel éppúgy találkozunk itt, mint ügyészi vádakkal és démonizálással. A legnagyobb vitákat Tiso politikai pályájának csúcspontja, a második világháború alatti tevékenysége váltja ki. Ez az időszak végül is nem csak az értékelés legfőbb kritériumává, hanem Tiso személyiségének is valamiféle jelképévé vált – negatív és pozitív értelemben egyaránt.

Jellemző, hogy a huszadik századi szlovák történelem meghatározó személyiségei – Milan Hodža, Andrej Hlinka, Vavro Šrobár, Gustáv Husák és mások – közül egyik sem keltette fel olyannyira a történészek, publicisták és a közvélemény figyelmét, mint Jozef Tiso, akivel a negyvenes évek eleje óta több különböző minőségű és irányultságú történeti vagy publicisztikai életrajz, tanulmánykötet, valamint számtalan tanulmány és cikk foglalkozott. Az érdeklődést nem annyira Tiso politikusi vagy emberi voltának rendkívülisége váltotta ki, hanem inkább az alábbi tények: egy római katolikus papról van szó, aki öt és fél éven át a háborús szlovák állam elnöki tisztét töltötte be, annak „vezérévé” lett, a háború után pedig halálra ítélték és kivégezték. Épp életének e tragikus befejeződése teremtett úgyszólván ideális feltételeket a legendák és ellenlegendák kialakulásához; hirdetőik olykor naiv, néha pedig kifejezetten primitív érvekkel próbálnak hatni az olva-

só vagy a hallgató érzelmeire, de arra is találunk példát, hogy racionálisabb módon közelítenek ehhez az ellentmondásos személyiséghez. A vélemények azonban rendszerint egy eleve adott séma szerint alakulnak, s vagy vádként, vagy védőbeszédként fogalmazódnak meg.

1989 után úgy tűnt, hogy ezek a sémák fokozatosan kiüresednek. Ám a történészek reményei csak részben váltak valóra. Tiso személyének démonizálása megszűnt (de a vele kapcsolatos bírálatok és fenntartások továbbra is hangot kaptak), másfelől azonban a dicsőítés egyre nagyobb méreteket öltött. Az elmúlt hét évben Szlovákiában számos, a hagiográfiákra emlékeztető életrajzi munka, cikk és eszmefuttatás látott napvilágot, amelyekben a képtelen vagy a kritikai szemléletnek nyoma sincs. Ennek a tendenciának a fölerősödéséért vitathatatlanul felelősséget visel az emigráns történészek egy része, illetve a háborús szlovák állam egykori funkcionáriusai (František Vnuk, Milan Stanislav Ďurica, Štefan Polakovič, Jozef Kirschbaum és mások), akik az 1939 és 1945 között fennállt szlovák államot a nemzeti történelem legfényesebb fejezetének tekintik, s Tiso számukra ennek a fejezetnek a jelképe és vértanúja. Szlovákiában megalakult és tevékenykedik a Jozef Tiso Társaság, amely a volt elnök jogi és politikai rehabilitálására törekszik. Az iránta érzett tisztelet jegyében több emléktáblát lepleztek le, utcákat neveztek el róla. Mindinkább láthatóvá vált, hogy az egész problémakör szakmai kérdésből politikaivá lesz; ez kétségkívül összefüggött azokkal az államjogi változásokkal, amelyek az új Szlovák Köztársaság 1993. január 1-jén történt kikiáltásához vezettek. A dicsőítők és a kritikátlan csodálók a második világháború éveiben fennállt szlovák államot a mostani köztársaság államjogi, sőt ideológiai előfutárának tekintik, holott ez utóbbi legmagasabb rangú alkotmányos

képviselői tüntetően elhatárolják magukat az 1939–1945 közötti „elődtől”, és azt az antifasiszta küzdelmet vallják magukénak, amely nem csupán a fasiszta totalitárius rendszert számolta fel, hanem a szlovák államiság akkori formáját is. Le kell szögeznünk azonban, hogy a jelenlegi szlovák politikai életben is vannak olyan áramlatok, csoportok és egyének (képviselők a parlamentben és a kormányban is megtalálhatók), amelyek s akik burkoltan vagy nyíltan rokonszenveznek a háború alatti szlovák állammal s annak legfőbb politikai képviselőjével. Nézeteiknek időnként nyíltan hangot adnak, időnként pedig a modern szlovák történelem „fehér foltjaira” hivatkozó kétes érveket hangoztatnak, s azok megismerésének hiányosságaira, illetve feldolgozatlanságára hivatkoznak. Tudatlanságukat és tájékozatlanságukat ugyanis a szlovák történelemismeret kritériumának tekintik.

A fentebb említett történelmi és politikai vitákban Jozef Tiso kulcsfiguraként jelenik meg, a „szlovákság”, a fasizmushoz és az antifasizmushoz való viszony, a modern szlovák történelem mgértésének és meg nem értésének jelképeként és alapfeltételeként. A történész meglehetősen nehezen mozog a politikai és érzelmi ellentétek eme szövevényében, nem egyszer vékony jégen lépked. Óvakodnia kell attól az illúziótól, hogy érveivel – bármilyen mennyiségű levéltári anyaggal vagy egyéb dokumentummal legyenek is alátámasztva – meggyőzheti azokat az embereket, akik Jozef Tisóról (s természetesen nemcsak róla, hanem bármely más személyiségről vagy eseményről) már jó előre kialakították a maguk állandósult pozitív vagy negatív képét, és meggyőződésüket, hitüket nem engedik megkérdőjelezni, s elgondolkodni sem hajlandóak róluk. Mindazonáltal a történetírás nem kapitulálhat, nem mondhat le hagyományos racionális módszereiről, nyugtalanító-

an kell hatnia az emberek gondolatvilágára. Nyilvánvaló, hogy a politikai jellegű, célszerű, s nemegyszer cinikus pragmatizmussal és az önnön nemzeti, állami történelmünkkel kapcsolatos túlérzékenységgel vívott harcban sosem lehet teljes győzelmet aratni. De ennek ellenére vagy talán éppen ezért makacsul folytatni kell a harcot.

A Jozef Tiso életéről s mindenekelőtt politikai pályájáról szóló tanulmány épp erre tesz kísérletet.

A politikai szerepvállalást megelőző időszak (1887–1918)

Jozef Tiso eddig megjelent életrajzai az első három évtizedet az idealizálás jegyében értelmezik, s hősiük későbbi politikai állásfoglalásainak és tetteinek a gyökereit vélik felfedezni. E felfogás bizonyos értelemben csak reakció a propagandisztikus jellegű „Tiso-ellenes” irodalomra és az 1946–1947 folyamán lezajlott per némely iratára, amelyek szerint már Tiso fiatal korában kimutathatók későbbi társadalmi és politikai aktivitásának az előjelei, s amelyek szándékosan megkérdőjelezték vagy legalábbis relativizálták Tiso nemzeti orientációját. Ha a történész szeretné elkerülni az a priori ítéleteket, a pusztá tényekhez kell tartania magát, amelyek azonban mindenképpen elvezetnek bizonyos kérdések felvetéséhez és különböző hipotézisek megfogalmazásához.

Jozef Tiso 1887. október 13-án látta meg a napvilágot Nagybiccsén, ebben az északnyugati-szlovákiai kisvárosban. A mészáros és földműves édesapa családjában ő volt a második a hét gyermek közül. Tiso családi környezetét a vallásos szellemű nevelés jellemezte, otthon szlovákul beszéltek. E két tényező befolyásolta őt a helybeli népiskolában is, ahol egyébként elsajátította a magyar és a német nyelv alapjait, minden valószínűség szerint tisztes színvonalon. Nyelvi ismereteit a szellemét tekintve is magyar zsolnai gimnáziumban tökéletesítette. Nyilván az iskola magyar jellegével függött össze neve írásmódjának a megváltoztatása: az akkori és későbbi iskolai okiratokban Ti-

szó Józsefként szerepel. Első publicisztikai írásait is így írta alá. Tiso nevének e változatából 1918 s kiváltképp 1945 után viselője nemzeti elkötelezettségét illető, messzemenő következtetéseket vontak le. Ezeket azonban a politikai szándékosság motiválta, s figyelmen kívül hagyták az 1918 előtti Magyarország közép- és felsőfokú iskoláiban tanuló szlovák diákok helyzetét.

1902-ben Tiso a nyitrai piarista főgimnáziumban folytatta tanulmányait, s ez a lépés meghatározó szerepet játszott abban, hogy később a papi hivatást választotta. Ezekben az időkben Nyitra erősen elmagyarosított város volt, s e tény óhatatlanul nyomot hagyott az itteni gimnazistákon is, akik magyar professzoraik szigorú felügyelete alatt álltak. Tiso szlovák nemzeti öntudatát bizonyító, hitelet érdemlő dokumentumaink nincsenek, mert diáktársainak, illetve másoknak az utólagos tanúságtételei abból az időszakból származnak, amikor Tiso politikai pályája csúcán volt, vagy pedig az emigrációban keletkeztek, s egyébként is politikai célokat szolgálnak. Tiso a gimnázium sikeres elvégzését és a lelkészi pályára való felkészülést tekintette legfontosabb célkitűzésének, s helyzetét nem akarta szlovák származásának demonstratív kinyilvánításával bonyolítani. Ez utóbbi vitathatatlanul kockázatos volt, s nem egy diák pórul járt miatta.

Ez a diákok szemszögéből érthető óvatosság jellemezte Tisót akkor is, amikor – 1906 és 1910 között – a bécsi Pázmáneumban folytatott teológiai tanulmányokat. A tény, hogy a teológia ezen kiváló tanintézetébe kerülhetett, vitathatatlanul Tiso tehetségét bizonyítja. Nem mellékesen az egyházi hierarchián belüli karrier lehetősége is megnyílt előtte. Bécsben is szorgalmas diáknak bizonyult, amiről a rá vonatkozó korabeli értékelések jelzői is tanúskodnak, amelyek példaadónak, fáradhatatlannak, minta-

szerűen vallásosnak, komolynak, nagyon szorgalmasnak stb. minősítik őt. A Pázmáneumban kiváló professzorok adtak elő, s Tisónak lehetősége nyílt arra, hogy megismerkedjen a kereszténységen belüli s az azon kívül álló filozófiai irányzatokkal, valamint a pápai enciklikákkal (mindekelelőtt a *Rerum novarummal*), amelyek az egyháznak a társadalmi fejlődés időszerű kérdéseire adott válaszait tartalmazták. Valószínűleg ekkortájt alakult ki Tisóban az érdeklődés a közügyek iránt. Megjegyzendő, hogy bécsi tanulóévei alatt a keresztényszocialisták voltak a városháza urai, élükön azzal a Karl Lueggerrel, aki az antiszemita ideológia hirdetőjeként vált ismertté. Bizonyos, hogy a Bécsben, illetve a Habsburg Monarchiában zajló eseményeket Tiso figyelemmel kísérte, de nehéz megmondani, hogy mindez milyen hatást gyakorolt későbbi politikai tevékenységére. Mindenesetre tudunk egy dokumentummal alátámasztható epizódról, amely Tisót bizonyos mértékig veszélybe sodorta. Egy alkalommal levelet írt egykori osztálytársainak Nyitrára, melyben bírálta az ottani papi szemináriumban uralkodó viszonyokat. A magyar nyelvű levél tartalmi szempontból teljesen kifogástalan volt, írója csak annyit jegyzett meg, hogy „a Felvidéken rossz hírek keringenek a szemináriumotok zilált viszonyairól”. A nyitrai szeminárium rektora – bizonyára a hiúságtól is vezetve – dramatizálta az ügyet, s megkérte a Pázmáneum rektorát, hogy „a nevezett Tiszó József vonassék felelősségre, s ha teljességgel a szlovák nemzeti eszmék híve lenne, kérem, hogy magyarázzák meg neki ezek veszedelmességét, s a lehető legszigorúbban tiltsák meg az effajta levelek és levelezőlapok írását”. Az eset békésen, következmények nélkül zárult, Tisót pedig – tudásának és szorgalmának köszönhetően – megtették a szeminárium asszisztensévé, mely tiszttség a papnövendékek pedagógiai

és nevelői felügyeletét is jelentette.

Jozef Tiso tudatában volt szlovák származásának, s anyanyelveként – amelyet a korabeli népszámlálások idején a nemzetiségi hovatartozás kritériumának tekintettek – a szlovákot adta meg. A szemináriumban nem csupán magyar, hanem szlovák nyelvű prédikációkat is írt, mert arra készült, hogy lelkipásztori tevékenységét vidéki, szlovák környezetben fogja folytatni, ahol a kétnyelvűség legalábbis szükséges volt. Szlovák nyelvtudását és öntudatát a szüleinél, Nagybiccsén eltöltött nyári vakációk alatt évről évre megújította. Tanulmányait kitüntetéssel fejezte be 1910-ben, egy évvel később pedig sikerrel megvédte a Pázmáneumban a doktori disszertációját, ami a szlovák papok esetében meglehetősen ritka jelenség volt. 1910-ben szentelték pappá Bécsben, ezt követően a nyitrai püspök a kiszucai Ocsadra helyezte káplánnak, ahonnan 1911-ben a Zsolna melletti Rajecre került. Tiso már ezen a helyeken sem korlátozta tevékenységét kizárólag a lelkipásztorkodásra, hanem a közügyek iránt is érdeklődött. Nem a nemzetébresztés terén munkálkodott, hanem – a pápai enciklikákkal összhangban – a szociális szférára összpontosította figyelmét, mert közvetlen környezetében alkoholizmust és híveinek nyomorát kellett tapasztalnia. Önszegélyező gazdaegyesületek alapításában vett részt, amelyek nem csak társadalmi, hanem ismeretterjesztő, illetőleg kulturális szerepet is betöltöttek. Valószínűleg ekkor találkozott először a gyakorlatban az ún. zsidókérdéssel, s hihetőleg ő is magáévá tette a szlovák–zsidó kapcsolatok leegyszerűsített felfogását, amelyet főleg gazdasági és társadalmi tényezők determináltak. Az akkori szlovák értelmiségiek, közszereplők, politikusok között ez korántsem volt egyedülálló jelenség, ám néhány évtizeddel később a zsidóellenesség ideológiája annak az

államnak a hivatalos doktrínájává és politikai irányvonalává lett, amelynek az élén Jozef Tiso állt. Nehéz volna azonban azt állítani, hogy ebben az esetben közvetlen összefüggésről volna szó.

Rajecben Tiso kapcsolatba került a Ďurčanský családdal, melyből később két fiú – Ján és Ferdinand – is fontos szerepet játszott Hlinka Szlovák Néppártjában, illetve a háborús szlovák államban. Kölcsönös befolyásról azonban ezúttal sem beszélhetünk. Ne feledjük, hogy sok más paphoz hasonlóan Tiso is a katolikus Néppárt tagja volt, amelyet a szlovák nemezeti körök magyarórnak, szlovákellenesnek tartottak. Tiso e párt szlovák nyelvű sajtóorgánumban, a Kresťanban (Keresztény) kezdett el publikálni: vallási ismereteket terjesztő, szociális és kulturális témájú cikkeket írt. Ekkor azonban már Bánban volt káplán, ahová 1913-ban helyezte át Batthyány Vilmos nyitrai püspök. Bánban Tiso bekapcsolódott az ottani vallási jellegű egyesületek – Katolikus Kör, Ifjúsági Egylet – tevékenységébe, s hittant oktatott a helybeli polgári iskolában. Lelkipásztori, pedagógiai és egyesületi munkájában – összhangban a város nemzetiségi viszonyaival – egyaránt használta a szlovák és a magyar nyelvet.

A világháború kitörése után, 1914 augusztusában Tiso is a mozgósítási parancs hatálya alá esett. A főleg szlovákok alkotta 71. gyalogezredhez vonult be mint táborigyelmező. A galíciai frontra került, ahol az orosz offenzíva idején közélről látta a háború kegyetlenségét, amelyet a közvélemény elől ellepleztek. Lelkészként elsősorban sebesült és haldokló katonákkal kapcsolatban kellett teljesítenie kötelességeit. Emellett a lengyel civil lakosság szenvedésének is szemtanúja volt. Harctéri élményeiről később cikksorozatot jelentetett meg, amelyben nemcsak a háború borzalmairól írt, hanem a korabeli magyar hazafiság

gondolatainak is hangot adott. A hazafiasság azonban az egész akkori magyar sajtó egészére jellemző volt, a szlovák lapokat is beleértve, amennyiben egyáltalán még megjelentek. A 71. gyalogezreddel együtt Tisót is Szlovéniába vezényelték át, ahol 1914 végén megbetegedett. Viszonylag rövid ideig a komáromi kórházban gyógyították, ahol papi teendőket is ellátott, majd leszerelték. Nem éppen hosszú katonai pályafutása tehát véget ért, ám a katonasággal negyed évszázad múltán ismét kapcsolatba került, ezúttal a szlovák hadsereg főparancsnokaként, mely rang előki tiszteből kifolyólag magától értetődően megillette őt.

A civil életbe való visszatérése után a bécsi Pázmáneum „háborús hőssé” lett egykori sikeres abszolvensét Batthyány Vilmos püspök székvárosába, Nyitrára szólította. Tiso abban a piarista gimnáziumban lett a hittan tanára, amelynek maga is növendéke volt. Emellett kinevezték a nyitrai teológiai szeminárium sprituálisává, s 1918 elejétől könyvtárosként is tevékenykedett az egyházmegye könyvtárában. A püspök maradéktalan bizalmát valószínűleg nemcsak művelt papként, hanem megbízható magyar honpolgárként is élvezte. Ez utóbbiról Tiso a Nyitra-megyei Szemlében megjelentetett számos cikkével is bizonyosságot tett. A már említett háborús élménybeszámolókon kívül hazafias írásokat is publikált, amelyekben a katonák harci moráljának szükségességét hangoztatta, kiemelte a katonai fegyelem fontosságát, melyet a háború utáni társadalmi életben is jogosultnak látott. A hetilapban azonban vallási tárgyú, népművelő cikkeket is megjelentetett, amelyekben többek között a szlovák nyelvű katolikus irodalom kiadásának szükségességére is figyelmeztetett.

1918 előtti tevékenysége alapján nagyon nehéz Tiso

politikai és nemzeti tájékozódásáról egyértelmű véleményt mondani: nézetem szerint a bizonytalanság, a kialakulatlanosság jellemezte azt. Egyvalami bizonyos: egyelőre semmilyen szlovák nemzeti-politikai áramlathoz nem tartozott – ahhoz sem, amely Andrej Hlinka, Ferdinand Jurga és más szlovák katolikus papok körül volt kialakulóban, noha Tisónak tudnia kellett róla. Kérdéses, tudott-e valamit a csehszlovák állam megteremtésére irányuló hazai és külföldi politikai mozgalmakról, rokonszenvezett-e velük, vagy ellenkezőleg, elutasította őket, s azt is homály fedi, hitt-e a történelmi Magyarország és a Habsburg Birodalom fennhatóságában. Annak a feltételezésnek adhatunk hangot, hogy Tiso későbbi politikai tevékenységének néhány jellemző vonása már ebben az időszakban megmutatkozott: a képessége arra, hogy a különböző politikai nyomások és áramlatok között lavírozzon, kitérjen a konfliktusok elől, s a kompromisszum lehetőségét keresse; a mindennapi politikai gyakorlat elveit a vallási princípiumoknak rendelte alá, nem utolsósorban pedig az ún. kisebbik rossz politikája révén próbált kiutat találni a „megoldhatatlan helyzetekből”. Ebből a szemszögből talán megmagyarázható az az ellentmondás, amely Tisónak – s különösképpen a papnak – a háborús öldökléssel szembeni természetes ellenszegülése és a katonáknak szánt, hazafiasságra buzdító cikkei, szlovák öntudata s az egyértelműen magyar orientációt képviselő Néppártban, illetve a Keresztényszociális Egyesületben kifejtett tevékenysége között fennáll. Ez a tudathasadásos kettősség azonban a szóban forgó időszakban – a történelmi Magyarország létének utolsó évtizedeiben – nem csupán Jozef Tisót, hanem a szlovák közélet számos más személyiségét is jellemezte. Szerepet játszottak itt bizonyos egzisztenciális félelmek is, valamint az a bizonytalanság, amely 1918-ban Szlovákia

államjogi vagy politikai helyzetének alakulása kapcsán megnyilvánult. Ezt a bizonytalanságot tükrözte a szlovák és magyar nyelven megjelentetett Nitra–Nyitra című hetilap is, amely 1918. november 17-én jelent meg először a Keresztényszociális Egyesület kiadásában. Tiso nem csupán szerkesztette a lapot, hanem rendszeresen publikált is a hasábjain; cikkeiben stilisztikai készségei mellett diplomáciai ügyessége is megnyilvánult. Az újonnan kialakult politikai és államjogi helyzetet nemcsak szlovák, hanem európai szemszögből is akceptálta. 1918 decemberében *Számadás* címmel cikket tett közzé az akkor már egymástól elkülönülten megjelenő, de változatlanul általa szerkesztett Nitra és a Nyitra hasábjain, melyben leszögezte, hogy az egykori államalakulatok (tehát a Habsburg Monarchia is) s a hozzájuk kapcsolódó politikai rendszerek immár túlhaladtak és tarthatatlanok, noha „könnyek lesznek majd a szemünkben, fájdalom a szívünkben, érzéseink háborogni fognak”.

A fordulat viharos időszakában Tiso a rend és a keresztény alapelvek megőrzése mellett emelt szót. Hitet tett a demokrácia mellett, amelyet azonban kizárólag a keresztény morál szellemében értelmezett, s szembeszegült a mind magasabbra csapó szociáldemokrata hullámmal. Ez utóbbiban a bolsevizmus közeledtét látta, valamint annak veszélyét, hogy a közéletben a zsidó elemek fognak dominálni. A „Világ proletárjai, egyesüljetek!” szocialista jelszavával szemben megfogalmazta a magáét: „Városunk keresztényei, egyesüljetek!” A fentebb említett nyitrai hetilapok szerkesztőjeként 1918 utolsó két hónapjában Tisót is elragadta a helyi politikai események forgataga. Ahogy mindenütt másutt, Nyitrán is káosz és bizonytalanság uralkodott, anarchia és fosztogatások fenyegették a várost. 1918. december 8-án Tiso részt vett a helybeli – egyébként

a szociáldemokraták által uralt – Magyar Nemzeti Tanács ülésén, amelyen eldöntötték, hogy küldöttséget menesztenek a közeli Felsőrécsényre, ahol már csehszlovák katonaság állomásozott. A delegációnak Tiso is a tagja volt, aki küldetését közvetlen egyházi felettese, az időközben már lemondott Batthyány Vilmos nyitrai püspök beleegyezésével vagy legalábbis tudtával hajtotta végre. A Magyar Nemzeti Tanácsnak és a város vezetésének elsősorban a rend fenntartása érdekében volt szüksége a katonaságra, miközben változatlanul remélték, hogy Nyitra jövőbeni hovatartozása még nem dőlt el. Ezért 1918. december 10-én formálisan tiltakoztak „a város megszállása” ellen. A katonai alakulat parancsnoka azonban az új csehszlovák állam fennhatóságának kiterjesztését tartotta szem előtt. Kinevezte a tizenöt tagból álló helybeli Szlovák Nemzeti Tanácsot, melynek Tiso lett a jegyzőkönyvvezetője. A tanácsban való tagságnak a szlovák nyelv ismerete volt a feltétele. Az új, már szlovák nyitrai főispán (Ludovít Okánik) érkezését követően a helyi nemzeti tanács 1919. január 5-én átalakult városi képviselőtestületté. Néhány nappal később Okánik kinevezte a megye kilenc tagú előljáróságát, amelyben Tiso is helyet kapott, aki ekkor már az újjáalakított Szlovák Néppárt rendes tagja volt.

1918 és 1919 fordulóján Tiso életében jövőbeni politikai és lelkészi pályafutását is meghatározó, jelentőségteljes fordulatra kerül sor. Az új államjogi és belpolitikai viszonyok az önmegvalósítás azelőtt nem is sejtett lehetőségeit tárják fel a vitathatatlanul tehetséges és ambiciózus férfi előtt. De megválaszolatlan marad a kérdés, hogy az introvertált személyiségű Jozef Tiso akaratlanul, a körülmények hatására került-e bele Szlovákia gyorsan kibontakozó politikai életébe, avagy ellenkezőleg: tudatosan, konkrét elképzelésekkel és célkitűzésekkel lépett-e a szín-

re.

A Csehszlovák Köztársaság időszaka (1918–1938)

Tiso politikai semlegességének időszaka 1918 decemberében véget ért. Említett nyitrai ténykedése mellett – számos szlovák paphoz és katolikus laikushoz hasonlóan – ekkor már megkapta azt az Andrej Hlinka által aláírt hivatalos meghívót, amely a Szlovák Néppárt (Slovenská ľudová strana) alapító, pontosabban: újjáalakuló közgyűlésére invitálta a megszólítottakat. A helyszín Zsolna volt, ahol akkor a „szlovák kormány”, a Szlovákia igazgatásával megbízott teljhatalmú minisztérium székelte. A párt létrejötté a szlovák közélet természetes strukturalizálódásának a megnyilvánulása volt. Az új párt a szlovák lakosság azon katolikus vallású rétegeit kívánta zászlaja alá szólítani, melyek számára a gyakorlati politika eszményi módon kapcsolódott össze a keresztény erkölcs alapelveivel. Ezek a rétegek magukénak vallották a demokratikus elveket, s kezdettől fogva célkitűzéseik között szerepelt a szlovákok és csehek államjogi viszonyának a közös állam keretein belüli megoldása, bár a párt a szlovák autonómia programját hivatalosan még nem terjesztette elő. Az alakuló kongresszus maradéktalanul vállalta az 1918. október 30-i *Turócszentmártoni Nyilatkozat*ban foglaltakat, ugyanakkor egyértelműen a szlovákok nemzeti önállóságát hangsúlyozta, s a csehszlovák nemzet koncepcióját elutasította. A vallási és a nemzeti princípiumokat szociális követelésekkel kapcsolta össze, s ennek köszönhetően a párt néhány éven belül Szlovákia politikai életének legszámottevőbb

tényezőjévé vált.

Tiso többé-kevésbé ismeretlenül került a Szlovák Néppártba. Tényleges hátránya volt, hogy a párt több vezető – a katolikus papság és a laikusok köréből kikerülő – képviselőjével ellentétben a fordulat előtti szlovák politikai életben semmiféle érdemeket nem szerzett. A pártba való belépése után sem került be rögtön Andrej Hlinka munkatársainak azon csoportjába, amely politikailag és emberileg is legközelebb állt az új politikai párt vitathatatlan tekintélyű vezéréhez. Voltak azonban olyan tulajdonságai és képességei, amelyek számos pártbeli kollégájánál hiányozhattak: céltudatosságát, rendszerességét, szervezői képességeit nem csupán személyes ambíciói támasztották alá, hanem magas fokú műveltsége és széles látóköre is. Mindezekben túlmenően képes volt arra, hogy gondolatait és a párt elképzeléseit programszerűen megfogalmazott cikkekben és dokumentumokban fejtse ki. Azokat a szónoki képességeit is kiaknázte, amelyekkel mint pap rendelkezett, s tudta, milyen nyelvezetre és stílusra van szükség a lakosság széles rétegeinek megszólításához. (Stílusát nemegyszer a populizmus és a demagógia nélkülözhetetlenek vélt fordulataival színesítette).

Hlinka méltányolta Tiso fentebb említett előnyös tulajdonságait, s a párton belül mind fontosabb feladatokat bízott rá, melyeknek köszönhetően egyre magasabbra jutott a néppárti – ludák – tisztségviselők rangsorában. Nagyjából ebben az időben bontakozott ki a Néppárton belül Vojtech Tuka jogászprofesszor karrierje, aki a világháború éveiben Tiso konok politikai ellenlábasa volt. Hlinkára Tuka is a műveltségével, az európai nyelvek ismeretével és a nemzetközi jogban való jártasságával gyakorolt mély benyomást, ám az ő személyes és politikai ambíciói egészen mások voltak, mint amelyek Tisót ösztönöz-

ték. Utóbbi már valószínűleg 1919 elején megértette, hogy a történelmi Magyarország megőrzésére vagy felújítására irányuló kísérletek kudarcra vannak ítélve. A Szlovák Néppárt tevékenységének kezdeti szakaszában ez nem mindegyik vezető számára volt magától értetődő. Ezt nem csak Tukának a Horthy-Magyarország érdekében végzett hírszerző tevékenysége bizonyítja (amely részben már 1929-ben lezajlott pere idején napvilágra került, a későbbi történelmi szakmunkák pedig részletekbe menően feltárták), hanem az a Csehszlovákia-ellenes aknamunka is, amelyet az egykori élvonalbeli ludák képviselő, František Jehlička vagy a párt Slovák című lapjának első főszerkesztője, Štefan Mnohel végzett az emigrációban. Ezek a botrányok kétségkívül ártottak a pártnak, s a „magyaronság” gyanújának az árnyékát vetették rá, amit a szlovák politikai élet propagandisztikus küzdelmeiben gyakran ki is használtak s nemegyszer vissza is éltek vele, noha a párt népszerűségét és erejét gyakorlatilag nem tudták veszélyeztetni.

Tiso ezeket a csapdákat sikeresen elkerülte, s Hlinka útmutatásainak szellemében a pártmunkának szentelte magát. 1919 tavaszán Nyitrán létrehozta a Néppárt helyi szervezetét, s e tekintetben Nyitra megye más helységeiben is tett lépéseket. Tevékenységi körén belül megszervezte az Orol nevű szlovák ifjúsági testnevelő egyesületet (amely a cseh Sokol valamiféle ideológiai ellenpólusa volt), s gyűlésein ő maga is gyakran lépett fel gyűjtő hatású szónoklatokkal. Ezenkívül cikkeket írt a párt sajtóorgánumba, a Slovátkba, valamint az általa szerkesztett Nitrába és a Duchovný pastier-be (Lelkipásztor). 1918 előtti publicisztikáját elsősorban a vallás, a nevelés és a népművelés témakörei jellemezték, míg a háború utáni írásaiban mindinkább az aktuálpolitikai problémák felé

közelített. Természetes, hogy ezekben a cikkekben Tisónak a Néppárthoz való tartozása és az autonomista program melletti kiállása is megnyilvánult. Írt többek között a Csehszlovák Köztársaság jövőbeni államjogi elrendezéséről, amely „a szlovákoknak kell, hogy biztosítsa nemzeti jogait...”, mert „a szenvedés után miénk a szabad és önálló Szlovákia”. Cikkeiben hangsúlyozta, hogy az állam belső berendezését illetően meg kell őrizni a kereszténység alapelveit, mégpedig a politikai és a társadalmi élet minden síkján. Ezekben az írásokban már a csehek centralista és „istentelen” politikájának mérsékelt hangú bírálataival is találkozunk. Ezeket a tendenciákat Tiso a szociáldemokraták törekvéseivel hozta összefüggésbe – vezetőjük, Vlastimil Tusař ebben az időben a csehszlovák kormány élén állt –, ezért a verbalitás szintjén fokozta a szociáldemokrata párt elleni támadásait. A Szlovákiáért folyó politikai küzdelemben egyébként ebben a pártban látta a ludákok legfőbb vetélytársát.

A néppártiak és a szocialisták konfliktusait az 1920-ban lezajlott első parlamenti választások eredményei is tükrözték. Szlovákiában egyértelműen a szociáldemokrata párt győzött, míg a Néppárt csak a harmadik helyet szerezte meg. A választások Tiso számára azért is jelentettek vereséget és csalódást, mert pártja jelölőlistáján a Nagyszombati járásban ő is indult, de megbukott. Emlékeztetni kell arra is, hogy a Szlovák Néppárt jelölőlistáján a nagyszombati járásban Tiso csak a harmadik helyen szerepelt. E tényből logikusan következik, hogy a szóban forgó időszakban még nem tartozott a párt vezető képviselői közé, az ő esetükben ugyanis azzal számoltak, hogy biztosan bekerülnek a parlamentbe. A sikertelenség azonban mind a párt, mind Tiso életében átmenetinek bizonyult. A párt 1920 novemberében, tehát fél évvel a választások után

megtartott rózsashegyi munkaértekezletén a tisztségviselők többségét alkotó lelkészek létrehozták a Szlovák Néppárt Katolikus Papságának Politikai Klubját. Ennek élére a később püspökké lett Michal Bubnič került, de a klub lelke valójában az alelnökké választott Jozef Tiso volt. A klub ugyan nem rendelkezett semmiféle kiterjedtebb jogkörrel, de valamiféle szellemi pártvezetést kellett alkotnia, hidat képezve a hivatalos politikai vezetés felé. Tiso e szerv tisztségviselőjeként és szellemi irányítójaként eljutott a pártvezetés közvetlen közelébe, részt vehetett annak tanácskozásain. A Néppárton belüli karrier csúcsára vezető úton ez volt az első fontos lépés.

A Csehszlovák Köztársaság új viszonyai között Tiso ígéretes lendületet vett papi pályafutása is sikeresen folytatódott. Továbbra is betöltötte azokat az egyházi tisztségeket, amelyeket Nyitrán már az első világháború éveiben rábíztak. Batthyány püspök lemondását és a „hatalomnélküliség” időszakát követően 1921 márciusában Karol Kmeťkót nevezték ki nyitrai püspökké, aki ugyancsak Hlinka pártja mellett kötelezte el magát, s 1918 és 1921 között a Nemzetgyűlésben is képviselte azt. (Később a Csehszlovák Néppárt szlovákiai filiáléjához közeledett.) Kmeťko kinevezte Tisót a morálteológia professzorává a nyitrai szemináriumban, s maga mellé vette titkárnak. Tiso teológiai ismereteit és szervezői képességeit tehát az új püspök is méltányolta, s első hivatalos római útja alkalmával azzal a kéréssel fordult XV. Benedek pápához, hogy titkárárt ruházza fel a monsignor titulussal. A kérés meghallgatásra talált, de Tiso csak rövid ideig volt a cím viselője, mert XV. Benedek nem sokkal később meghalt. Az említett titulus viseletének jogosságát az új pápának mindig meg kellett erősítenie. Ezt azonban a püspök, Tiso fellettese már soha többé nem kérelmezte a Vatikánban, s

valószínűleg maga Tiso sem törekedett rá, noha olykor később is monsignornak titulálták, s ez a cím a róla szóló szakmai és publicisztikai írásokban is felbukkan.

Tisónak a nyitrai püspök titkáraként új feladatok is jutottak az egyházon belül: tagja lett az egyházmegyei bíróságnak, a Szent Adalbert Társaság (Spolok svätého Vojtecha) tisztségviselőjévé választották, s a nyitrai teológiai szeminárium pedagógusaként is szaporodtak a kötelességei. Mindez akkor történt, amikor egyre inkább elkötelezte magát a Néppárt mellett: már nem csupán a gyűlések kedvelt szónoka és a pártsajtó propagandisztikus cikkeinek megbecsült szerzője volt, hanem a párt programjának és ideológiájának megalkotásából is részt vállalt. Mind közelebb került a központi vezetőséghez (melynek ő is tagjává vált) s magához Hlinkához, aki növekvő elismeréssel és bizalommal tekintett rá. Ennek köszönhetően a párt néhány olyan tagját is megelőzte, akik már a fordulat előtt érdemeket szereztek, s akik ezt az előmenetelt nem mindig tudták könnyedén elviselni, bár Tiso iránti viszonyuk továbbra is korrekt volt. A római katolikus egyház papja csak megyés püspöke engedélyével kötelezhette el magát a politikai életben: Tiso esetében Karol Kmetko nyitrai püspök volt ez ügyben illetékes, aki titkárának egyházon kívüli tevékenységét jóváhagyta, s ilyen értelemben emelt szót érte a Vatikánban. Ott azonban egyre nagyobb kétséggel tekintettek a papoknak a politikai életben való túlon túl közvetlen szerepvállalására.

A számos egyházi teendő és a sokoldalú politikai munka Tisót és tulajdonképpen püspökét is egy sajátos problémával szembesítette: meg kellett oldaniuk, miként lehet e sokféle, s ráadásul következetesen és lelkesen végzett munkát összehangolni. A dilemmát maga Tiso oldotta meg, aki a nyitrai szemináriumban viselt tisztségéről foko-

zatosan lemondott, s végül a püspök melletti titkári állást is feladta. „Homo politicus” lett belőle, a politika úgyszólván kábítószerré vált számára, ami főleg az 1938–1945 közötti időszak néhány kielezett helyzetében mutatkozott meg. Elmondható, hogy a politika vezetett személyes, emberi tragédiájához.

A püspöki hivatalból való távozását alighanem egy epizód is siettette. A trencsényi járási bíróság ugyanis 1923-ban „a nép lázítása” címén elítélte; a bujtotatásnak minősített beszéd még 1921-ben hangzott el Bánban a Néppárt és az Orol egyik tömeggyűlésén. A Szlovákia autonómiája mellett kardoskodó szónokot elragadta a hév, s goromba kifejezésekkel illette a cseheket és a kormányt. Vétségéért Tisót pénzbüntetésre és két hónapi felfüggesztett börtönre ítélték, ám végül mégis rácsok mögé került, mert a nyilvános rendezvényeken továbbra is radikális hangot ütött meg, noha alkatát illetően inkább mérsékeltnek számított, s volt érzéke a kompromisszumok iránt. Két hetet töltött a börtönben, amit a néppárti sajtó a propaganda szempontjából kellőképpen hasznosítani tudott. A botrány végső soron inkább hasznára, mint kárára volt Tiso politikai pályájának. Igazolta a róla mint néptribunról kialakult képet, s a vértanú auráját vonta köré. (A mártírium a modern szlovák – s nem csak a szlovák! – történelem gyakorta megjelenő tényezője. Több politikus is élt és visszaélt vele, s úgy tűnik, a mai társadalom történelmi tudatában is meglehetősen intenzíven hat.)

Az egyházi felsőbbtség azonban aligha tartotta kívánatosnak a népszerűségnek azt a formáját, amelyet egy elforgatásért börtönbe került pap esete jelentett. Kölcsönös megegyezés után Tiso Bánban lett plébános, s a dékán tisztét is megkapta. Meg kell mondanunk, hogy lelkipásztori kötelességeit becsületesen teljesítette, méghozzá abban az

időszakban is, amikor a legfőbb állami és politikai tisztségeket viselte. Néhány éven keresztül főszerkesztőként jegyezte a *Duchovný pastier* című vallási folyóiratot, s a helyi közéletben is aktívan részt vett. Bánban ő volt az egyik kezdeményezője a katolikus tanítóképző létrehozásának, s nem csupán hitoktatóként vett részt az intézmény munkájában, hanem néhány évig az igazgató munkakörét is ellátta. Része volt abban, hogy a városban felállították Ludovít Štúr emlékművét, s 1937-ben a *Matica slovenská* vezetőségi tagja lett. Szervezőként és előadóként is bekapcsolódott a helybeli Katolikus Férfiak Körének és a Katolikus Nők Egyletének munkájába, de az *Orol* nevű testnevelési egyesületet sem mellőzte. Mindezekon túl szerteágazó publicisztikai tevékenységet is folytatott. A *Duchovný pastier*-ben megjelent írásai vallási kérdésekkel foglalkoztak, de annak a problémának is figyelmet szentelt bennük, amely közvetlenül és személy szerint is érintette: a pap és a politika viszonyának. Érthető módon szenvedélyesen védelmezte a politikai életben való részvétel gondolatát, azzal érvelve, hogy a keresztény erkölcsnek a közéletben is feltétlenül érvényesülnie kell. Olyan elméleti, bölcséleti cikkeket is publikált, amelyekben a nemzettel, az állammal, a családdal és az egyénnel, illetve az ezek kölcsönös viszonyával kapcsolatos gondokról esett szó. Némelyik írásának a moralizálás adja meg a jellegét, ami arról tanúskodik, hogy voltaképpen azoknak a prédikációknak a parafrazisaiként születtek, amelyeket minden vasárnapra előkészített. (Ez a vonás 1939 és 1945 között keletkezett publicisztikai írásaiban is megjelenik.)

A fentiek ellenére is úgy tűnik, hogy Tiso érdekei és ambíciói szemszögéből ez a sokrétű, szerteágazó munka csak másodlagos jelentőséggel bírt. Tevékenysége egyre inkább a politika területére tolódott át. Az 1925-ös esz-

tendőben nemcsak tömeggyűlések szónokaként, hanem a Néppárt képviselőjelöltjeként is alaposan kivette részét a választási kampányból. Ezúttal ő és pártja is sikeresnek bizonyultak. 1925. november 15-e volt az a nap, amelyen ki lehetett a „nagypolitika” színpadára: a turócszentmártoni járásban a Nemzetgyűlés képviselőjévé választották. Hamarosan a parlament szociálpolitikai bizottságának a tagja lett, s ugyanakkor az állandó bizottság póttagjává is megválasztották. A művelt Tiso az új környezetben is gyorsan kiismerte magát, s munkájának köszönhetően itt is ismert személyiséggé vált. A Néppárt parlamenti klubjának elnöke, Andrej Hlinka gyakran bízta meg azzal, hogy vegyen részt helyette a Parlamenti Klubok Elnökeinek Konferenciája ülésein. (A Konferencia a Nemzetgyűlés elnökségének tanácsadó testülete volt.) Ily módon került Tiso a parlamentben folyó politikai munka középpontjába, ahol személyes, illetve politikai és munkakapcsolatokat építhetett ki képviselőtársaival, akik közül jószerivel egyetlen parlamenti párt tagjai sem hiányoztak.

Tiso parlamenti felszólalásai alkalmával egyre gyakrabban vállalkozott arra, hogy a Néppártnak az állami élet alapvető kérdéseivel kapcsolatos hivatalos álláspontját és programszerű megnyilatkozásait tolmácsolja. Jellemző, hogy éppen ő, a Nemzetgyűlés újonca szólalt fel elsőként a Néppárt új parlamenti klubjának nevében. Természetesen erre Andrej Hlinkától kapott megbízatást. 1925. december 18-án bíráló hangon szólt az új koalíció programnyilatkozatáról; kifogásolta a szlovák autonomisták követeléseinek figyelmen kívül hagyását, ami szerinte a szlovákiai választási eredmények mellőzését is jelentette. Parlamenti és a parlamenten kívül elhangzó beszédeinek, illetve cikkeinek két – hol több, hol kevesebb határozottsággal képviselt – alapvető motívuma volt: Szlovákia államjogi helyzete

tének megnyugtató rendezése a köztársaságon belül és az önálló szlovák nemzet létének elismerése. Ezenkívül már első parlamenti beszédében megjelenik egy olyan gondolat, amely rejtettebb vagy nyíltabb formában Tiso egész közéleti pályafutását végigkíséri. Nem tudni, hogy propagandisztikus, érzelmi vagy egyéb okokból, illetve őszinte meggyőződésétől indítatva kezdte-e hirdetni, hogy a Szlovák Néppárt (alkalmi szövetségeseivel együtt) kizárólagos joggal rendelkezik arra, hogy az egész nemzet nevében szóljon és lépjen fel, mivel megnyerte a választásokat. A pártra valójában sosem szavaztak többen, mint az itteni választók egyharmada. E felfogás a Néppárt és vezetői részéről akarva-akaratlanul már előrejelezte a tekintélyuralmi ambíciókat. (Nem utoljára tűnt fel ez a jelenség a huszadik század szlovák történelmében.)

Képviselőségének első időszakában Tiso a Csehszlovák Köztársaság és a Vatikán viszonyával, a *modus vivendi* kialakításával s az egyházak és az állam közti viszony elrendezésével kapcsolatban is véleményt nyilvánított, legkivált azonban a Szlovákia új közigazgatásával összefüggő problémák készítették szólásra. Bírálta a fennálló megyerendszert, amelyben Szlovákia mint közigazgatási egység „feloldódott”, s a kerületi felosztás mellett érvelt, amelyben a Néppárt afféle első, de csak kis lépést látott az autonomista program megvalósítása felé vezető úton. De erre már olyan idoszakban került sor, amikor a Hlinka nevét felvett párt (Hlinkova slovenská ľudová strana – HSLS) több mint két évre bekerült a csehszlovák koalíciós kormányba. Ebben a helyzetben Tiso fontos, talán egyenesen kulcsszerepet játszott.

Jozef Tiso akkor került a nagypolitikába, amikor a HSLS győzedelmeskedett, s ez utóbbit a saját sikerének is tekintette. A politikai életben azonban gyakori jelenség,

hogy valamely pártban – befolyásának növekedésével párhuzamosan – belső ellentétek alakulnak ki. Ezzel a jelenséggel a sikert elérő Néppártnak is szembe kellett néznie, amikor soraiban az egységet megbontó egyének és csoportok tűntek fel. Megjegyzendő, hogy Tiso sosem csatlakozott hozzájuk, s hű maradt a párt elnökéhez, Andrej Hlinkához. A Rodobranának elnevezett félkatonai, fasisztoid pártszervezet tevékenységében sem vállalt részt, amelyet 1923 – s kiváltképp 1926 – után Vojtech Tuka épített ki egyre erőteljesebb munkával. Arculatát tekintve Tiso konzervatív politikus volt, akitől távol állt a Rodobrana radikalizmusa és anarchizmusa. Az ő radikalizmusa csupán verbális szinten, a politikai és egyházi rendezvényeken elhangzott felszólalásokban nyilvánult meg; a szónoklás hevében ekkor is és később is olykor meglepően élesen fogalmazott. Ilyesmivel a Slovákban, illetve a Ludová politikában (Népi politika) megjelent cikkeiben is találkozunk: megtörtént, hogy kíméletlen volt ellenfeleivel szemben, s nem csupán a szocialistákat és a kommunistákat ostromozta, hanem a polgári és a kisebbségi pártok képviselőit is. Az éles szavakkal megvívott csaták azonban a korabeli parlamentáris demokrácia politikai életének szokványos jelenségei voltak.

Tiso feltűnés nélkül, de annál tervszerűbben lépegett felfelé a párt tisztségviselőinek rangsorában. 1926 májusában Andrej Hlinka pártelnök az Amerikai Egyesült Államokba utazott, hogy részt vegyen az ott megrendezett Eucharisztikus Kongresszuson. Több hónapig tartó tengerentúli útját számos személyes és munkajellegű találkozó lebonyolítására is felhasználta, mindenekelőtt azonban az Amerikában élő szlovák kivándorlók között agitált, tőlük ugyanis – nem alaptalanul – a szlovákiai autonomista mozgalom anyagi és erkölcsi támogatását remélte. Távollété-

nek idejére Hlinka – meglehetősen meglepő módon – éppen Tisót bízta meg a maga helyettesítésével. Ez a lépés csalódást okozott a párt néhány vezető tisztségviselőjének, főleg Ferdinand Jurigának és Florián Tománeknek (véletlenül ők is papok voltak), akik már a fordulat előtt szerepet játszottak a pártban, s akik ellenszenvvel és nyilván féltékenyen fogadták, hogy Tiso a ranglétrán eléjük került. Tiso a „lázadásról” többek között az alábbiakat írta Hlinkának az Egyesült Államokba: „Úgy kezdődött ez, mintha maga már nem is élne. Szinte undort váltott ki belőlünk. De nem vesztettük el a fejünket... Én úgy látom a helyzetet, hogy vitát akartak előidézni, amelyben néhány úr igazolni akarta különválását.”

A párt egysége azonban nem szenvedett komoly csorbát, noha a fentebb említett két elégedetlenkedő később távozott a pártból. Megpróbálták létrehozni saját ellenzéki pártjukat, kísérletük azonban kudarcba fulladt. Hlinka távollétében Tiso tekintélye mind a párton belül, mind azon kívül megnőtt, mégpedig annak köszönhetően, hogy a cseh centralista pártok képviselőivel bonyolult tárgyalásokat folytatott a HSLS belépéséről a koalíciós kormányba. Tiso e tárgyalásokon szívósságáról és diplomáciai képességeiről tett tanúbizonyságot, s e megbeszélései a sikeres befejezés irányában haladtak. Mindazonáltal 1921. október 26-án megkönnyebbüléssel és ugyanakkor elégtelleg fogadta Hlinka visszatérését Csehszlovákiába. A vezetőség tagjai közül elsőként ő üdvözölte Hlinkát és ő számolt be neki a párton belül és kívül kialakult helyzetről. Hlinka azzal is kinyilvánította Tiso iránti jóindulatát és bizalmát, hogy mielőtt tevékenységének legfőbb színhelyére, Rózsahegyre ment volna, megállt Tisonál a báni plébánián, hogy bizalmas körben megbeszéljék az időszerű politikai kérdéseket. 1926-ban már észrevehető jelei voltak

annak, hogy Tiso a HSLS csúcspozíciói felé törekszik, s az egyik legkomolyabb jelölt Hlinka majdani utódának a helyére.

1926 és 1927 fordulóján egy látszólag meglepő döntés született, melynek következtében a legerősebb szlovákiai politikai párt, a következetesen ellenzéki HSLS belépett a kormányba. A vezető szervekben ez a lépés vitát, a tagságban legalábbis zavart váltott ki. A párt ugyanis mindig azt szabta a kormányban való részvétele feltételül, hogy fogadják el Szlovákia közigazgatási autonómiájának a követelményét, ám erre nem került sor. A lépést valószínűleg a vatikáni diplomáciai törekvések is befolyásolták, a Szent-szék ugyanis a Csehszlovákiával való kapcsolatok javításában volt érdekelt. A kormányzásban való részvétel hívei közé tartozott Tiso is, aki lehetőséget látott arra, hogy Szlovákia autonómiáját „felülről”, a koalíciós kormány révén, s nem pedig ellenzékben vívják ki. Nézetét a párt vezetője is magáévá tette, igaz, korántsem nagy lelkesedéssel. Masaryk köztársasági elnök 1927. január 15-én két néppárti képviselőt kinevezett a kormány tagjává. Egyikük Tiso volt, aki az egészségügyi és testnevelési tárcát kapta meg.

Már a reszort kijelölése is nyilvánvalóvá tette, hogy a minisztert politikai és nem szakmai szempontok alapján jelölték ki, de az akkori gyakorlatban ez egyáltalán nem volt különös – Tiso is a cseh (morva) katolikus politikus-tól, Jan Šrámektől vette át a tárcát, aki hozzá hasonlóan pap volt.

Miután belépett a kormányba, a Néppártnak engednie kellett autonomista követeléseiből és mérsékelnie kellett retorikáját. A parlamentben ment a dolog, de nehezebb volt az alkalmazkodás a nyilvános összejöveteleken, amelyek a pártnak (és az összes többinek) alkalmat adtak

populista megnyilvánulásokra. Tiso e tekintetben is tehetséges szónoknak mutatkozott, s hallgatóságának azt bizonygatta, hogy a néppártiak belépése a kormányba elkerülhetetlen volt, mert meg kellett erősíteni a „polgári pártok” egységét, s vissza kellett verni a szocialistákat, akik szerinte nem csupán veszélyes ideológiájuk, hanem istentelenségük miatt is fenyegetést jelentettek a szlovák nemzetre. Másfelől azt hangoztatta, hogy ha a HSLS nem is ragaszkodott legfőbb követelésének teljesítéséhez – Szlovákia autonómiájának megadásához –, politikája végső soron erre irányul. A párt saját győzelmeként könyvelte el a Szlovákiát teljhatalommal igazgató minisztérium megszűnését, és az országgrész kerületi felosztásának megvalósítását, amelyre 1928. január 1-ji hatállyal került sor.

Tiso saját sikerének tekinthette azt is, hogy az ő miniszteri tevékenységének időszakában épültek fel Garamhalászi és Ótátrafüred gyógypavilonjai. Ő írta alá a pozsonyi zsidó kórház alapítólevelét is, amelyet aztán – paradox módon — az ő elnökösködésének időszakában zártak be tizennégy évvel később, 1942-ben. Igaz, ezek a létesítmények akkor is felépültek volna, ha valaki más áll a minisztérium élén. Tiso akkor lett kormánytag, amikor az ország gazdasági életét a fellendülés jellemezte, a körülmények kedvezőek voltak. A miniszteri székben eltöltött idő alatt Tiso sok fontos személyes és politikai tapasztalatra tett szert a nagypolitika színpadán. A kormány ülésein való részvételnek, a Masaryk elnökkel, Benešsel és további, élvonalbeli cseh politikusokkal fenntartott személyes kapcsolatainak köszönhetően egyre jobban eligazodott a politikai életben. Szlovákiával továbbra is kapcsolatban maradt, kivált ami a párt vezetését illeti. A báni plébánián azonban meglehetősen nehezen tudta kötelességeit teljesíteni. Ezért a Prágában felajánlott miniszteri lakást nem fo-

gadta el, s a főváros kolostorainak egyikében szállásolta el magát.

A kormányban való részvétel a legkülönbözőbb problémákat jelentette a néppártiaknak. A HSLS programját és módszereit az ellenzékiiségre alapozták. A parlamenti demokráciában a kormánypártok mindig ki vannak téve a népszerűségvesztés veszélyének. Ezt a Néppárt is tapasztalhatta: mind az 1928-as községi, mind az 1929. évi nemzetgyűlési választásokon jelentős számú szavazót veszített. A szavazatok számának csökkenéséhez azonban más tényezők is hozzájárultak: az autonomista követelések bizonytalanná váltak, a párton belüli ellentétek felszámolásához pedig Hlinka nagy tekintélye is kevésnek bizonyult. A viták személyes okokból és nézetbeli különbségekből fakadtak. A fordulat előtti „régí ludákok” nem tudtak megbékélni Tiso gyors előremenetelével, s azzal a ténnyel, hogy épp őt küldték a kormányba. Miközben a párt koalíciós politikát folytatott, a Rodobrana körül tömörülő radikális szárny fokozta támadásait a kormány s ezzel voltaképpen maga a párt ellen. 1928 januárjában kitört az ún. Tuka-botrány, amely a pártot, illetve néhány vezetőjét a „magyarórság” és a magyar irredentákkal való együttműködés gyanújába keverte. A HSLS valódi irányával és programjával kapcsolatban a koalíciós partnerek is kérdéseket tettek fel, a szocialista ellenzékéről nem is beszélve. Vojtech Tukát, a párt képviselőjét, s hivatalos napilapjának, a Slováknak a főszerkesztőjét megfosztották mentelmi jogától, és bíróság elé állították.

A Néppárt kényes helyzetbe került, amikor Tuka iránti viszonyát kellett mérlegelnie: a vádlottá lett politikusról a párt több vezető személyisége is azt tartotta, hogy ha nem is áruló, de mindenképpen megbízhatatlan ember, akinek sötét a múltja és gyanút keltő a jelene. Tiso, takti-

kájához híven, óvakodott a nyílt állásfoglalástól, noha Tuka diszkreditálását úgy tekinthette, mint a párton belüli ellenlábasai egyikének a bukását. Hlinkával együtt azt mérlegelte, milyen pozitív s főként milyen negatív következményei lehetnek a pártra nézve a Tuka-pernek, s elfogadható-e a kialakult helyzetben, hogy a Néppárt továbbra is a kormányban maradjon. Úgy tűnik, a párt felől érkező nyomás ellenére mindketten a kormánykoalíció fenntartását fontolgatták. Fordulatra csak a Tuka-per befejezésének közeledtével került sor. 1929. október 5-én a bíróság a csehszlovákiai viszonyokat tekintve meglepően súlyos ítéletet hozott: a fővádolt tizenöt évi börtönbüntetést kapott, de a vele együtt perbe fogott ludákok – Alexander Mach és Anton Sznacky – sem kerültek el a büntetést, bár az övék enyhébb volt. A Tukát sújtó ítélet ürügyén a néppárti miniszterek október 8-án kiléptek a kormányból. A valódi indok azonban alighanem a választások közeledte volt (1929. október 27-én zajlottak), s az, hogy a néppártiak esélyei romlottak. Tiso két és háromnegyed évig töltötte be miniszteri tisztét.

Jozef Tisót 1929-ben és 1935-ben ismét képviselővé választották. Leköszönését követően folytatta az intenzív pártszervezői munkát. 1930-ban ő lett a HSLS alelnöke, miáltal megerősítést nyert, hogy egyre inkább a párt második emberévé és Hlinka lehetséges utódjává válik. Befolyásának növekedése tetten érhető a párt programjaiban és nyilatkozataiban; sokszor szerepel a parlamentben és a nyilvánosság előtt, s gyakran publikál a pártsajtóban – most már nem kell tekintettel lennie azokra a korlátozó-sokra, amelyeket miniszterként tiszteletben kellett tartania. Tapasztalatainak, diplomáciai képességeinek és széles körű tudásának köszönhetően ő lesz a Néppárt „kapcsolattartó embere”, valahányszor nyílt vagy színpalak mögöt-

ti tárgyalásokba kell bocsátkozni a kormánnyal vagy az ellenzéki partnerekkel. A harmincas évek elején ő az egyik kezdeményezője a politikai blokkok kialakítására irányuló erőteljes tárgyalásoknak. A Csehszlovák Köztársaság katolikus pártjainak csoportosulásáról van szó, amelynek az önvédelmi kultúrharc ürügyén meghatározó befolyást kellett volna gyakorolnia az állam bel- és külpolitikájára. Az ígéretes elképzelés azonban megbukott, mert a HSLS és a Csehszlovák Néppárt (Československá strana lidová) között elvi ellentétek voltak Szlovákia államjogi helyzetének elrendezése és a szlovák nemzeti kérdés megoldása tekintetében. A „Szlovákia őslakosait” tömörítő blokk létrehozásának kísérlete sem bizonyult sikeresnek. A HSLS ezúttal a magyar és a német kisebbségi pártokkal folytatott tárgyalásokat. Nagyon kényes ügyről volt szó, amit Tiso is tudatosított. A kisebbségi pártokkal folytatott tárgyalásoknak egyfelől nagyobb fokú engedékenységre kellett készíteniük a centralista kormányt a néppárti követelésekkel szemben, másfelől azonban fennállt a veszélye annak, hogy a Néppárt az irredentizmus veszélyes szövevényeibe gabalyodik. Tiso tárgyalásai ez irányban inkább taktikai jellegűek voltak, s nem valamiféle végleges megállapodás volt az elsődleges céljuk. „Taktikai szempontból – írta Tiso –, a Szlovákia feletti hatalom megszerzése a célunk, s ezért örömmel fogadunk minden együttműködést, hogy a centralista rezsimet Szlovákiában meggyengítsük.”

Reálisabb eredményeket hoztak azok a tárgyalások, melyeket a HSLS – ismét Tiso közvetítésével – a másik szlovák autonomista mozgalommal, a Szlovák Nemzeti Párttal (Slovenská národná strana – SNS) folytatott. 1932 októberében a két párt vezetői – Andrej Hlinka és Martin Rázus – egy Zólyomban megrendezett ünnepélyes nagygyűlésen aláírták az ún. autonomista kiáltványt,

amelynek nem csupán a szövetkezett pártok együttműködését kellett jelképeznie, hanem a szlovák katolikusok és evangélikusok közötti megbékélést és szolidaritást is. (A Nemzeti Párt hívei ugyanis az evangélikusok közül kerültek ki, amit a párt elnökének, Martin Rázus költőnek és evangélikus lelkésznek a személye is szimbolizált.) Tiso volt a legfőbb szervezője és előadója a két párt 1932 decemberében Trencsénben megtartott munkaértekezletének, ahol hozzáláttak a következő választásokra létrehozandó koalíció alapjainak lerakásához. Az ígéretes szövetségben azonban a nemzetiek gyengébb s végső soron nem egyenrangú partnernek bizonyultak, ami az 1935. évi parlamenti választások alkalmával is megmutatkozott. A választások után a nemzetiek keserűen hangoztatták, hogy a néppártiak nem tartották be ígéreteiket, s a választásokra alakult autonomista blokkon belül egy képviselői mandátumtól megfosztották őket.

A politikai partnerekkel és ellenfelekkel folytatott tárgyalásokon kívül Tiso a harmincas években a párt teoretikusaként is érvényesült. Elvi jelentőségű, programadó beszámolókkal lépett fel a HSLS kongresszusain és munkaértekezletein, de a parlamentben és a sajtóban is. Felszólalásai kritikus szelleműek és határozottak voltak, az olesó populista retorikát meghagyta másoknak, főleg a párt fiatalabb képviselőinek, vagy a még mindig karizmatikus vezérnek, Andrej Hlinkának. Tiso akkori beszámolóinak, cikkeinek és felszólalásainak fő témáját Szlovákia autonómiájának problémaköre jelentette, amelyet főleg a szlovák nemzet és a csehszlovák állam viszonyának nézőpontjából szemlélt. Értelmezése szerint az autonómia kívánalma nem valamiféle politikai spekulációból fakad, hanem az önálló szlovák nemzet természetes jogából, mert „a szlovák országrész kulturális és gazdasági felemelésé-

nek az egyedüli alapja”.

1930-ban a Néppárt új, egészében véve mérsékelt autonomista programot terjesztett a kormány elé; ekkor még valószínűleg a Tuka-botrány negatív következményei is éreztették a hatásukat. Tiso ebben az évben egy brosúrát jelentetett meg, amelyben a párt ideológiájáról és államjogi programjáról többek között az alábbiakat írta: „Visszatúsítjuk a feltételezést, hogy az autonómia követelésével az egységes csehszlovák állam ellen ármánykodunk, mert noha az állam az autonómia rendszere mellett bizonyos funkcióit átengedi az autonóm testnek, a többi funkciót illetően azonban érintetlen marad a szuverenitása... az autonómia az állam szuverenitásának elismerése, s az autonomisták az ország egységességének alapján állnak. Aki őszintén az állam megőrzését kívánja, annak következetesen támogatnia kell ezen állam két alapvető pillérét – a cseh nemzetet és a szlovák nemzetet.” A kormányzati politikából azonban hiányzott az akarat a köztársaság államjogi elrendezésének bármiféle lényegesebb megváltoztatásához, amit a bonyolult csehszlovákiai viszonyokkal is lehetne magyarázni – főleg az egyre kevésbé lojális három és fél milliós német kisebbség jelenlétével. Kevésbé érthető, miért ütközött önfejű elutasításba a szlovák nemzet önállóságának elismerése, holott ez nemcsak az állam stabilitását veszélyeztette, hanem az autonomista politikusokat is radikalizálta. Egyik 1933. évi parlamenti beszédében Tiso is utalt erre: „...a hozzánk legközelebbi szláv, a cseh testvér felé hajlunk, hogy vele egységes államot alkotó kis nemzetként ily módon érvényesítsük szuverenitásunkat... De tudatában kell lennünk annak, hogy nemzeti szuverenitásunk ebben az államban a megállapodás keretén belül érvényre is jut, mert különben a gyakorlatban is fel kellene lépünk annak a tézisnek az érvényesítéséért, hogy a

nemzet több, mint az állam.”

Tiso nem tartozott ugyan a radikálisokhoz, de idézett szavai már jelzik, hogy nem csak ő, hanem a Néppárt egésze is a radikalizmus irányába mozdul el, ami a nácik hatalomra jutásának összefüggésében a veszély lehetőségét jelentette, noha a néppártiaknak ezt nem feltétlenül kellett tudatosítaniuk. A külpolitikai kérdésekben való jártasság sosem volt sem a HSLS, sem Tiso erős oldala (akkor sem, amikor már az állam élén állt). Ő is meglehetősen alábecsülte azt a valós veszélyt, amely a köztársaságot több szomszédja felől fenyegette. Kivételt csupán a hazai és a külföldi kommunizmussal szembeni egyértelműen negatív álláspontja jelentett – ezért utasította el pártjával együtt az 1935. évi csehszlovák–szovjet szövetségi szerződést.

Tiso természetesen nem hiányozhatott az 1933 augusztusában Nyitrán megrendezett Pribina-ünnepségek szervezői közül sem. A rendezvény Hlinka Szlovák Néppártjának az erejét s a pártnak Szlovákiára gyakorolt befolyását demonstrálta. Mindazonáltal Tisót a kormánykörök s általában a cseh politikai körök elfogadható autonomista politikusnak tekintették, olyannak, aki hajlik a konstruktív tárgyalásokra és az értelmes kompromisszumokra. Ezt a köztársaság elnökének 1935 decemberében történt megválasztása is igazolta. A HSLS a mérleg nyelvének szerepét akarta játszani, s végül a Tiso által lefolytatott „folyosói” tárgyalások után a konokul centralista Edvard Beneš jelöltségét támogatta, aki állítólag valamiféle engedményeket ígért a néppártiaknak. Tiso ezúttal csak kapcsolatteremtőként működött közre, a döntő szót Hlinka mondta ki, akit a Vatikánnak az elnökválasztással kapcsolatos állásfoglalásán kívül az is befolyásolt, hogy Beneš ellenjelöltje, Bohumil Němec csak egy jelentéktelen politikai figura volt, aki nyíltan ateistának vallotta magát. A

kormánynak a valláshoz és különösen a katolikus egyházhoz való viszonya afféle lakmuszpapír volt a HSLS számára, amely ennek figyelembevételével alakította ki viszonyát a kormányhoz. Tiso több parlamenti beszédében és újságcikkében is élesen bírálta néhány, Szlovákiában tapasztalható érzéketlen vallásellenes beavatkozást, s szembeszögült a szülők ellenőrzésére, az iskolai hitoktatás liberalizálására stb. irányuló kísérletekkel.

A harmincas évek közepén Tiso politikai tevékenységében jól megfigyelhető egy olyan vonás, amely korábban sem volt ismeretlen, ám csak mostanra vált igazán markánsná: a politikai párt szerepének fetiszizálásáról vagy legalábbis túlértékeléséről van szó. (Természetesen Hlinka Szlovák Néppártjáról beszélünk.) Már egy hónappal az 1935 májusában megtartott választások után Tiso öntudatosan kijelentette a parlamentben: „Jogunkban áll a szlovák nemzet nevében beszélni, mert mögöttünk áll egy számszerű többsége, de azért is, mert a szlovák nemzetről egyedül mi beszélünk Szlovákiában.” Az idézett kijelentés – melynek második része nem is felelt meg a valóságnak – a HSLS tekintélyuralmi törekvéseiről tanúskodik, amelyeket Tiso is nyíltan magáénak vallott. Tájékozottságát, illetve a parlamentben és a kormányban szerzett tapasztalatait figyelembe véve ez meglehetősen különösnek tűnik.

A HSLS Szlovákia legerősebb politikai pártjának a pozícióját birtokolta (noha választóinak száma sosem haladta meg az összlétszám egyharmadát), s ez a tény ellenállhatatlan kísértést jelentett a pártnak arra, hogy teljesen átvegye a hatalmat. E veszélyes és antidemokratikus irányzatot Tiso a HSLS hetedik, 1936 szeptemberében Pöstyénben megrendezett közgyűlésén, az általa előadott főbeszámolóban is megerősítette: „...ügyelni fogunk arra, hogy a párt mint a szlovák nemzet egyetlen képviselője

magában foglalja az egész nemzetet és annak valamennyi részét. Egy nemzet, egy párt, egy vezér – hogy minden erő egyesüljön az egyetlen nemzet szolgálatában.” Az idézett kijelentés nem valamiféle politikai célszerűséget szolgáló vagy propagandisztikus frázis volt, hanem Tiso őszinte meggyőződését tükrözte. Meggyőződéséhez akkor is ragaszkodott, amikor ezzel inkább ártott magának; 1945 végén, a perére való felkészülés idején többek között az alábbiakat jegyezte fel: „A demokratikus fejlődés természetes eredményének tekintem, hogy végül egyetlen párt jön létre... Ez nem új program volt számunkra, hanem már 1918 óta hirdettük. A párt számos képviselőjének ez nem volt újdonság... Jómagam eleinte nem neveztem totalitásnak, de amikor külföldi hatásra a totalitás kifejezés is szóba került, én is foglalkoztam ezzel a fogalommal, persze az általunk használt régi lúdák és nemzeti értelemben. Nem volt szükségem arra, hogy e tekintetben a német nemzetiszocializmus eszméi befolyásoljanak, mert ezt én már az első és második parlamenti választások idején hirdettem, amikor Hitlerről még nem is beszéltek.” Ez a nyilatkozat legalábbis meglepő egy olyan politikus esetében, akinek az arculata a parlamentáris demokrácia rendszerében alakult ki.

Hlinka Szlovák Néppártjának és vezetőinek autoritárius törekvései és megnyilatkozásai nyugtalanságot és aggodalmat váltottak ki a többi szlovákiai politikai párt képviselőiből, akik azt kérdezték, hatalomra jutása után miként is képzelel el a legerősebb párt az ország viszonyainak elrendezését. A baloldali pártok az alapvető ideológiai elmentések szemszögéből bírálták a néppártiakat, akik egyébként azokhoz a pártokhoz sem találták meg az utat, amelyekkel számos tekintetben együttműködhetek volna Szlovákia államjogi helyzetének igazságosabb rendezése érdekében. (Főleg az agrárpártiakról, illetve az ún. regio-

nalista áramlatról van szó.) Szlovákia belpolitikai megosztottsága különösen elmélyült azután, hogy a HSLS-nek a kormánykoalícióba való belépéséről folytatott tárgyalások megfeneklettek. (Tiso ezúttal is részt vett rajtuk.) A tárgyalásokra 1936 első felében került sor, és sikeres befejezésükben különösképp érdekelt volt az első szlovák származású csehszlovák miniszterelnök, az agrárpárti Milan Hodža.

1936 közepétől a Néppárt politikájában több síkon is észlelhetővé válik a radikalizálódás, amelyet a már említett hetedik kongresszus légköre és néhány dokumentuma is érzékeltetett. Az öreg és betegeskedő Hlinka csak egy jelképes tartalmú beszédet mondott, így a közgyűlés fő „programalkotójának” szerepe Tisonak jutott. Pöstyénben a néppárti politikusok fiatal és ambiciózus garnitúrája is bemutatkozott, s ezt nemcsak a rendezvény lefolyása, hanem zárónyilatkozata is tükrözte, mely szerint a Néppárt is felsorakozik „a zsidó bolsevizmus elleni harc frontján”. Ez a terminológia feltűnően emlékeztetett a korabeli náci szóhasználatra, s egyre gyakrabban jelent meg a radikális ifjúfudákok Nástup (Sorakozó) című folyóiratának hasábjain. E csoport radikalizmusa nyilvánult meg abban is, hogy felelevenítették Vojtech Tuka esetét, akit a szlovák nemzetért és az autonomizmus eszméjéért ártatlanul szenvedő mártírnak láttattak.

Tiso a radikálisokkal szemben ezúttal is meglehetősen távolságtartó volt, nem tekintette őket komoly partnernek, miként komoly ellenzéknek sem, de Hlinkával és több idősebb néppárti funkcionáriussal együtt ő is úgy vélte, hogy hatékony eszközei lehetnek az autonomista célkitűzések megvalósításának. Noha Csehszlovákia külpolitikai pozíciói egyre rosszabbak lettek, Tiso változatlanul remélte, hogy Szlovákia államjogi helyzetének meg-

nyugtató elrendezése belső megrázkódtatások nélkül is ki-
vihető. Az Ausztria német megszállása után kialakult fe-
szült helyzetben ő ismertette meg a parlamentet pártja hi-
vatalos álláspontjával: „Hlinka Szlovák Néppártja a szlo-
vák nemzet politikai képviselőjeként... a Csehszlovák
Köztársaságot olyan államnak tekinti, amelyben a szlovák
nemzet individualitása maradéktalanul érvényesülhet... A
nehéz idő azt követeli, hogy lélekben megfelelően készül-
jünk fel a köztársaság védelmére, mindenekelőtt azonban
időben szüntessük meg a félreértéseket a csehek és a szlo-
vákok között, mert a cseh és a szlovák nemzet egyetértése
és békés együttműködése jelenti az állam biztonságának
legfőbb garanciáját.” A nyilatkozat utalt arra, hogy a Né-
párt hajlandó együttműködni a köztársaság nemzeti ki-
sebbségeinek politikai vezetőivel, ami az adott helyzetben
kétértelmű megfogalmazás volt. A két legnagyobb lélek-
számú kisebbség – a német és a magyar – képviselői ekkor
már nyíltan az ország területi egységének megbontására és
önállóságának a megsértésére törekedtek. Tiso azonban
azt is tudatosította, hogy a szlovákok nemzeti és államjogi
követeléseiket nem képviselhetik a nemzetiségek szintjén,
mert ez a valóságban meggyengítené őket. A szlovákok ál-
lamalkotó nemzetként a csehek egyenrangú partnereivé
akartak válni.

Az 1938-as év eseményei gyorsan peregtek, s koránt-
sem mindig lehetett őket mederben tartani. Az új évben
rohamra! – hangzott a HSLS január legelején kiadott har-
cias jelszava, amely jelképesen előrevetítette a párt későbbi
lépéseit. A májusban és júniusban lezajlott községi vá-
lasztások azonban nem hozták meg a várt eredményeket,
így be kellett érni a választók egyharmadának támogatásá-
val, de ez továbbra is a legerősebb párt pozícióját biztosí-
totta a Néppárt számára. A parlamentben, a Beneš elnök-

kel vagy a miniszterelnökkel, Milan Hodžával folytatott tárgyalásokon a pártot Tiso képviselte, aki igyekezett meggyőzni partnereit, hogy „az autonómiában (Szlovákiában) az ország védelmének leghatékonyabb eszközét kell látni”. Tragikus akadály jelentette, hogy Beneš ebben a zaklatott időszakban, s tulajdonképpen élete végéig sem volt hajlandó vagy képes elismerni az önálló szlovák nemzet létezését. Ezzel sokat ártott az országnak, melynek az élén állt, s kínos helyzetbe hozta azokat a szlovák politikusokat, akik Ján Ursíny agrárpárti képviselő szavaival azt hirdették, hogy „a szlovák nacionalizmus nem lehet és nem azonos az autonomizmussal”. A csehszlovákiai és az európai válság elmélyülésével párhuzamosan Tiso is egyre keményebb hangot ütött meg tárgyalásai során. A Hodža miniszterelnökkel folytatott tárgyalásai egyikén azzal fenyegetőzött, hogy a néppárti képviselők és szenátorok háttat fordítanak a parlamentnek, valamint a kerületi, járási és községi képviselő-testületeknek. Tiso volt az egyik fő szervezője a pittsburghi egyezmény huszadik évfordulója alkalmából 1938 májusában szervezett jubileumi ünnepségnek. Az autonomisták programjában kulcsfontosságú történelmi érvként szereplő dokumentum eredeti példányát Tiso 1937-ben látta először, amikor néhány hetes körutat tett az Amerikai Egyesült Államokban. Valószínűnek tűnik, hogy épp ő kezdeményezte az amerikai Szlovák Liga azon küldöttségének szlovákiai látogatását, amely a pittsburghi egyezmény eredeti okmányát hazahozta. A dokumentum aláírásának huszadik évfordulója alkalmat jelentett az emlékezésre, különböző ünnepségek és autonomista – lényegében véve néppárti – tömeggyűlések rendezésére, amelyeken Tiso gyakran felszólalt.

E nyugtalan és bizonytalan időszakban, 1938 augusztusában halt meg a HSLS alapítója és vezére, Andrej Hlin-

ka. A hivatalban lévő alelnök formálisan is a párt élére került. Jellemző volt, hogy Tiso hiányzott a Hlinka halálos ágyát körülálló bizalmi emberek csoportjából, jelen volt azonban Karol Sidor, akit a pártelnök egyik lehetséges utódának tartottak. De Hlinka temetésén már Tiso volt a hivatalos szónok; a nemzetet egységességre, ugyanakkor a Csehszlovák Köztársaság iránti hűségre szólította fel. A gyász pillanatainak ünnepélyességét azonban hamarosan elfeledtették a rohanó politikai események és azok a tárgyalások, amelyeket Tiso folytatott a kormány képviselőivel. A HSLS ebben az időszakban terjesztette a parlament elé új, immár utolsó autonómiatervezetét, melyben a szlovák nemzet önállóságának elismerését és a szlovákkérdés államjogi rendezését kívánta. Ez utóbbi önálló szlovák törvényhozó testület és kormányszervek létrehozását (is) jelentette volna. Tiso 1938 szeptemberében ebben az értelemben tárgyalt Hodžával, s erről volt szó Beneš elnöknek küldött levelében is.

De az események már nem a HSLS és a csehszlovák kormány szándékai szerint alakultak. A négy európai nagyhatalom gyakorolt rájuk döntő befolyást, s kiváltképp az általuk 1938. szeptember 29-én Münchenben aláírt egyezmény. Csehszlovákia elszigetelődött és mély belpolitikai válságba jutott. Hlinka Szlovák Néppártja ezúttal belépett az újjáalakított, Jan Syrový által vezetett kormányba, de voltaképpen csak azért, hogy Matúš Černák révén ultimatív módon követelje Szlovákia autonómiájának nyilvánítását. Végül a néppártiak nem várták meg a kormány döntését, hanem 1938. október 5-ére és 6-ára összehívták a párt szélesebb vezetőségének ülését, amelyen jóváhagyták a Szlovák Nemzet Kiáltványát, s egyúttal kihírdették Szlovákia autonómiáját. Ezt az államjogi aktust a Nemzetgyűlés 1938 novemberében törvényben is rögzítet-

te. 1938. október 7-én Tiso az első autonóm szlovák kormány elnöke lett, s a belügyminisztérium irányítását is ő vette át. A két következő autonóm kormányban is ezeket a tisztségeket viselte (1939. március 9-éig), s közben a népjóléti és egészségügyi tárca is hozzá került.

Szlovákia autonómiájának kinyilvánításával és törvényesítésével Hlinka Szlovák Néppártja és Jozef Tiso győzedelmesen megvalósított egy húsz éve érvényes politikai programot. A történelem paradoxona, hogy a párt és új vezére számára épp ekkor kezdődik meg politikai tevékenységük sorsdöntő, legellentmondásosabb korszaka. Tiso nem csupán a pártbeli, hanem az állami tisztségek tekintetében is a csúcsra jutott. Olyan kérdésekkel kellett szembeülnie, amelyekkel nem számolt, s valószínűleg nem is mindig állt készen a megoldásukra. Ez a körülmény gyakran váratlan döntésekre vagy meglepő kijelentésekre készítette őt, s még többször arra, hogy taktizáljon vagy az ún. kisebbik rossz politikájának keretén belül keresse a kiutat. Ez utóbbi azonban rendszerint kiúttalan helyzetekhez vagy pedig a „nagyobbik rossz politikájához” vezet.

A hatalom és a politikai felelősség csúcsán

Az új helyzetben Tiso vajmi kevéssé tudta élvezni az autonómista eszme győzelmét, mert alig néhány nap múltán Magyarország területi követeléseivel kellett szembesülnie. Komáromban tárgyalóasztalhoz kellett ülnie a magyar diplomatákkal, akik a müncheni döntés szellemében a magyar–szlovák határ lényeges kiigazítását követelték. Meglepte őket, hogy Tiso hajthatatlan volt, s bizonyos diplomáciai képességeket is felmutatott, amelyek meglétét a nemzetközi tapasztalatokkal nem rendelkező politikus s kivált egy pap esetében nem is feltételezték. Tiso Magyarország politikájával szemben bizalmatlan volt. Már jóval a müncheni döntés előtt visszautasította azokat az elképzeléseket és ajánlatokat, melyek szerint Szlovákia Magyarországgal együttműködve vagy éppenséggel a magyar államon belül vívhatná ki az autonómiát. A sikertelenül befejeződött komáromi tárgyalások után Tiso – nyilván az ifjúludák radikálisok befolyása alatt – Közép-Európa hegemón nagyhatalmánál, a náci Németországnál keresett támogatást. 1938 októberében Münchenben felkereste Joachim von Ribbentrop külügyminisztert, hogy megszerezze támogatását a Magyarországgal kialakult vitában. Kíséretében volt Ferdinand Ďurčanský is, azon néppárti politikusok egyike, akik már nem érték be az autonómiával, és önálló állam létrehozására törekedtek. A német diplomácia fokozatosan ráébredt arra, hogy a Csehszlovák Köztársaság teljes szétverésénél a „szlovák kártyával” is szá-

molhat, sőt cinikusan vissza is élhet vele. Ez már az 1938. november 2-i bécsi döntésnél megmutatkozott, melynek következtében az autonóm Szlovákia mintegy 10 000 négyzetkilométernyi területet és 800 000 lakost veszített el. Tiso személyesen hallgatta meg a Bécsben elhangzott kegyetlen ítéletet, majd keserű hangú rádióbeszédben tájékoztatta róla a szlovák közvéleményt. Állítólag a lemondását fontolgatta, ez azonban kevésbé valószínű, mert Tiso számára a politika küldetésé, olykor talán szenvedélyé is vált. Említésre érdemes, hogy 1939 és 1945 között több alkalommal is szárnyra kapott a hír, miszerint az állami és pártfunkcióról való lemondáson töpreng. Erre azonban sosem került sor, ellenkezőleg: Tiso politikai hatalma és felelőssége nőttön-nőtt. Lemondási szándékait a korabeli dokumentumok nem támasztják alá.

Tiso az autonóm kormány miniszterelnökeként és belügyminisztereként közvetlen politikai felelősséget viselt a Szlovákiában végbemenő fejlődésért, amely egy tekintélyuralmi, totalitárius rendszer kialakítása felé irányult. Illavában már 1938 őszén megnyitotta kapuit az a koncentrációs tábor, amelyben az új ľudák rezsim ellenzői közül többen is eltöltöttek hosszabb-rövidebb időt.

Röviddel szlovákia autonómiájának kihirdetése után összeomlott az addigi pártpolitikai rendszer. A pártok többsége engedett a nyomásnak, s egyesült a HSLS-szel, amely rövid ideig a Szlovák Nemzeti Egység Pártja (Strana slovenskej národnej jednoty) néven szerepelt. A többi pártot – a szocialistákat és a zsidókat – betiltották és felosztották. Ugyanez lett a sorsa az autonomista Szlovák Nemzeti Pártnak is, amely nem akart egykori szövetségeseivel egyesülni. Hlinka Szlovák Néppártján kívül csupán a német és a magyar kisebbség pártjai maradtak a színen. Az antidemokratikus fejlődésnek a Néppárt volt a motorja,

melynek az eljárását Tiso teljes mértékben helyeselte és igazolta is, miközben a nemzet és a nép állítólagos akaratsnyilvánítására hivatkozott: „Elégtételt jelent számomra, hogy nem én követelem, hogy a politikai pártok menjenek a pokolba, s boldog vagyok, mert a nép akaratát és szavát tolmácsolhatom: mi egyetlen pártot és egyetlen legitimitást akarunk – ti. a szlovák nemzethez való tartozást.” A volt politikai pártok és vezetőik címére nem éppen diplomatikusan ezt a megjegyzést tette: „Húsz éven át a vályú mellett voltak. Meg kell békélniük azzal, amit most a nemzet mond nekik: ti most szépen csendben maradtok, s csendben maradni annyit jelent, hogy meghúzzátok magatokat, befogjátok szépen a szátokat... A szlovák kormánynak mint autoritásnak mindig engedelmeskedni fogunk, segíteni fogjuk, hogy szava hatoljon el a kávéházakba is, hogy keze Illván is félelem nélkül lesújtsón.”

Tiso kormánytisztviselőként az autonómia időszakában került először intenzívebb kapcsolatba a zsidókérdés megoldásának nevezett eljárással. A problémához való viszonyát már ekkor a kétarcúság és a belső ellentétek jellemezték; magatartása ebben az időben is, s később még inkább a szavai és a tettei közötti ellentmondáshoz vezetett. 1938. október 25-én még arról biztosította Szlovákia valamennyi polgárát, hogy „a keresztény rezsimtől senkinek sem kell félnie, mert irgalmas lesz, és nem fog idegen teóriákat és mintákat majmolni”, de tíz nappal később miniszterelnöki jogkörével élve arra ad utasítást, hogy a szlovák honossággal és állampolgársággal nem rendelkező zsidó lakosok százait toloncolják ki a bécsi döntés értelmében magyar fennhatóság alá kerülő területre. Ezzel egy időben arra is ígéretet tett, hogy a zsidókérdést jogi úton vagy a „nem árja” személyek önkéntes emigrációja révén fogják megoldani. Ugyanakkor a legmagasabb rangú kormány-

tisztviselőként figyelmeztette egyházi előjáróit – a püspököket –, hogy legyenek óvatosak a zsidóknak a katolikus vagy az evangélikus egyházba való felvételét szorgalmazó, növekvő számú kérelem elbírálásánál. Ettől az időtől kezdve Tiso különböző ideológiai és politikai nyomások s a papként, polgárként és politikusként is magáénak vallott igazi keresztény erkölcs között ingadozott és egyensúlyozott.

Mindez a Csehszlovákia teljes szétesését megelőző tevékenységében is megnyilvánult. A HSLS-ben egyre erősebb lett a radikális szárny, amely többé-kevésbé nyíltan az önálló állam létrehozását követelte. Főleg a néppártiak fiatalabb képviselői tartoztak ide (Ferdinand Ďurčanský, Jozef Kirschbaum, Viliam Kovár, Karol Murgaš és mások), ám a Szlovákiába ősszel nem éppen szerény politikai aspirációkkal visszatérő Vojtech Tuka került az élükre. Közte és Tiso között rejtett feszültség állt fenn, amely abban is megnyilvánult, hogy Tuka nem szerepelt az 1938. decemberi parlamenti választásokra a néppártiak által összeállított egységes jelölőlistán, melynek véglegesítésekor nyilvánvalóan Tiso befolyása is érvényesült. A miniszterelnök nem akarta megnyitni Tuka előtt a „nagypolitikába” vezető utat, igyekezett aktivitását az egyetem irányába terelni. Ez azonban egyáltalán nem elégtette ki az ambiciózus jogászprofesszort, aki ráadásul azt sem tudta Tisonak megbocsátani, hogy a választásokon mellőzték a személyét. Azon sem tudta túltenni magát, hogy 1929-ben történt elítéltetése után a párt csendben lemondott róla, éppen abban az időszakban, amikor Tiso befolyása gyorsan nőtt. Tuka egyelőre lojálisan viselkedett Tisóval szemben, de támadásra készült – ennek érdekében gyakorolt befolyást a néppárti politikusokra, tett látogatásokat Németországban (1939 februárjában magához Hitlerhez is el-

jutott), alapította meg a szlovák–német társaságot stb.

Tiso e tevékenységeket és kezdeményezőjüket fokozott figyelemmel kísérte, s érzékenyen vette tudomásul azokat a bel- és külpolitikai változásokat is, amelyek a meggyengített, megalázott és Németország tehetetlen báb-jává vált Cseh-Szlovákia fejlődését befolyásolták. Azt valotta, hogy az autonóm Szlovákia egy közös állam része lesz, s álláspontját azzal is kinyilvánította, hogy támogatta az új köztársasági elnök, Emil Hácha megválasztását, személyesen kísérte első hivatalos szlovákiai látogatásán (1938 decemberének utolsó napjaiban), s a szlovák parlament 1939 januárjában megtartott első, ünnepélyes ülésén fogadta a prágai kormány legmagasabb rangú képviselőit. Ugyanakkor azonban a gyorsan zajló események s főleg az otthon és külföldön is tapasztalható nyomás hatására 1939 elejétől ő is számolni kezdett Szlovákia teljes önállósulásának távlatával; ennek a fejlődésnek békés, evolúciós úton kellett volna végbemennie. A szlovák országgyűlés 1939. február 21-i ülésén elhangzott kormánynyilatkozatában is erre utalt, amikor „a szlovák állam építéséről” beszélt, mellőzve a Csehszlovák Köztársaság említését. Ez vitathatatlanul egyfajta jelzés volt, amely különböző értelmezéseknek nyitott teret, nem csupán a hazai politikai körökben, hanem a prágai kormányban és a cseh sajtóban, valamint Berlin politikai döntéshozóinál is.

A náci Cseh-Szlovákia felszámolására, illetve meg szállására készültek, ezért készségesen támogatták a prágai kormány azon törekvését, hogy „rendet csináljon Szlovákiaiban” és „kiküszöbölje az itteni szeparatista tendenciákat”, ám még készségesebben nyújtottak anyagi, hírszerzői és politikai támogatást a Szlovákiaiban centrifugális erőként ható tábornak. Az 1939. március 9-ről 10-re virradó éjszakán Szlovákiaiban rendkívüli állapotot hirdettek

ki, a Tiso vezette kormányt visszahívták, és Karol Sidor lett a miniszterelnök. Az akció azonban sem politikailag, sem a szervezés szempontjából nem volt kellőképpen előkészítve, ráadásul bizonyos fokig alkotmányellenes is volt. A szlovák társadalomban egyértelműen negatív visszhangot váltott ki, az autonómia erőszakos felszámolásának kísérletét látták benne. A káosz, a félelem és a bizonytalanság légköre alakult ki, s ebben a helyzetben jelentek meg Karol Sidornál a német megbízottak, akik azt követték tőle – a Führer nevében –, hogy deklarálja Szlovákia elszakadását a cseh országrészekről. A verbalitás szintjén megnyilvánuló brutális nyomás azonban nem hozott eredményt, ezért a németek taktikát változtattak. A központi csehszlovák kormány eljárását jogellenessé nyilvánították és a „törvénytelenül visszahívott” szlovák miniszterelnökhöz fordultak.

Kényszerű lemondása után Tiso előbb a pozsonyi jezsuita kolostorban húzta meg magát, majd a báni plébániára ment. Néhány napig akár azt is lehetett volna hinni, hogy kedvesegetten távozik a politikai életből. De már 1939. március 12-én jelezték neki, hogy német politikusok Szlovákia miniszterelnökeként Berlinbe hívják tárgyalni. A nem hivatalos és megismételt meghívást radikális néppártiak tolmácsolták neki a szlovákiai Deutsche Partei vezető képviselőinek kíséretében. Tiso eleinte határozatlan volt, a meghívásoknak nem akart hitelt adni, de ennek ellenére március 13-án visszatért Pozsonyba, hogy a HSĽS elnökségével megtárgyalja a Berlinből kapott üzeneteket. Itt kapta meg Hitler hivatalos meghívását, amelyet a pozsonyi német konzul juttatott el hozzá. A pártelnökség ajánlását tudomásul véve Tiso Bécs érintésével Berlinbe indult; ekkor ült életében először repülőgépre.

Nem tudta, de legalábbis sejthette, mi lesz a német

fővárosban folytatandó tárgyalások témája – annál is inkább, mert Bécsben csatlakozott hozzá Ferdinand Ďurčanský, aki az ottani rádió szlovák adásában már napok óta harciasan követelte a szlovák állam kikiáltását, s árulónak nevezett minden politikust – a néppártiakat is –, aki ezt a gondolatot nem tette magáévá, vagy megvalósítását későbbre akarta halasztani. Berlinben Tisót államfőnek kijáró tiszteletadással fogadták, s késő délután Adolf Hitlerrel és Joachim von Ribbentropmal folytatott tárgyalásokat. Tudatták vele, hogy elhatározták a Csehszlovák Köztársaság felszámolását és a cseh országrészek megszállását, ám Szlovákia nem érdekli őket – sorsára hagyják. A tárgyalások e pontján Ribbentrop egy időzített hírről számolt be, mely szerint Szlovákia határainál magyar csapatösszevonásokra került sor. Hitler azonban láttott egy kiutat: Szlovákia még a német csapatok csehországi bevonulása előtt nyilvánítsa ki a függetlenségét. Azonnal javasolta is Tisónak, hogy ezt az államjogi lépést a berlini rádió igénybevételével tegye meg, sőt a leendő kormány tagjainak névsorát is eléje tette. Tiso azonban az alkotmányra hivatkozva elvetette ezt az eljárást, de telefonált Hácha elnöknek és Pozsonyba is, s elérte, hogy március 14-e délelőttjére hívják össze a szlovák parlamentet. Hitler egyetértett a halasztással, de azt kívánta, hogy az egész államjogi aktus „villámgyorsan”, már a következő napon s déli tizenkét óráig végbemenjen, s ennek fejében az új állam létének szavatolását ígérte.

1939. március 14-én Tiso a pozsonyi parlament elé lépett, s tárgyilagosan beszámolt a Hitlerrel folytatott tárgyalásokról, majd felszólította a képviselőket, hogy döntsenek Szlovákia sorsáról. Az ülésteremben félelem és bizonytalanság lett úrrá: egyetlen korabeli dokumentum vagy személyes beszámoló sem utal semmiféle lelkesedés-

re. A hagyományos szavazás is elmaradt. A képviselők felállással és a szlovák himnusz eléneklésével nyilvánították ki a szlovák állam megszületését. Rögtön ezt követően a parlament kinevezte az új kormányt, melynek élén Jozef Tiso állt. Ezzel politikai karrierjének és egyéni életének újabb s talán leginkább sorsdöntő fordulatához érkezett. 1939 végén már ő volt az állam és a párt legmagasabb rangú tisztségviselője, az ő kezében összpontosult a legnagyobb hatalom, s elsősorban rá hárult a jogi, politikai és erkölcsi felelősség. Az állam fennállásának első hét hónapja alatt ő volt a kormányfő. 1939. október 26-án a parlament egyhangúlag a Szlovák Köztársaság elnökévé választotta, amiből automatikusan következett, hogy ő lett a hadsereg főparancsnoka is. A szlovák hadsereg a németekkel szövetségben vett részt a második világháború harcaiban. 1939. október 1-jén az egyeduralgató állampárttá lett HSLS nyolcadik kongresszusán a párt elnökévé is megválasztották. (A párt hatalmi pozícióját az alkotmányban és két különálló törvényben is rögzítették.) E szerepből következően a Hlinka-gárda (HG) főparancsnoki tisztét is ő viselte. Paradox módon a Hlinka-gárda – a párt radikális, fasisztoid fegyveres testülete – 1940–1941 folyamán többször is a Vojtech Tuka és Alexander Mach körül csoportosuló szélsőségesek eszközévé vált, amelyet éppen a főparancsnok ellen akartak felhasználni. Tiso azonban a párton belül kialakult kritikus helyzeten ezúttal is szuverén módon lett úrrá – akárcsak azelőtt mindig. 1942-től hivatalosan is a Vezér titulusa illette meg (ő maga azonban nem szívesen élt vele), amely valamennyi említett funkcióját magában foglalta.

Elnökként Tiso volt „az állam első polgára”, ő képviselte az országot a külföld irányában, ő nevezte ki a kormányt, sőt 1942-től a parlament képviselőit és az Államta-

nács tagjait is. Jogkörei többségének azonban az állampártban betöltött vezetői tisztsége volt az alapja. E ténynek ő is tudatában volt, ezért türelemmel és tervszerűen törekedett a Hlinka Szlovák Néppártja körüli kultusz kiépítésére. Cikkeiben és beszédeiben gyakran hangsúlyozta, hogy „a pártnak kell az élen állnia, a köz- és a társadalmi élet szervezőjének kell lennie; ezt a funkciót most és mindenkor be kell töltenie... A nemzet nevében a párt ad az országnak parlamentet, kormányt. A polgár a párt révén kapcsolódik be a szlovák önkormányzat e zárt körébe... A párt a nemzet, a nemzet a párt. A nemzet a párt által szólal meg, a párt gondolkodik a nemzet helyett... Ami a nemzetnek árt, azt a párt betiltja és megbélyegzi... A párt sosem téved meg, ha mindenkor és csakis a nemzet érdekét fogja szem előtt tartani.” És így tovább.

A HSLS fetiszizálása egyfelől Tisonak abból a meggyőződéséből fakadt, hogy a párt vezető szerepre hivatott és pótolhatatlan, másfelől abból a tényből következett, hogy a pártban és tisztségviselőiben találta meg legfőbb támaszát abban a hatalmi-politikai küzdelemben, amelyet a radikálisokkal vívott a kormány táborán belül. E küzdelem fontos része volt Tiso háború alatti tevékenységének, s újfent bizonyosságot szolgáltatott manőverezési képességeiről és politikai pragmatizmusáról. A kormánypárt radikális és konzervatív szárnya közötti vetélkedést elsősorban a totalitárius rendszer kiépítésének modellje, módszerei és tempója kapcsán kialakult nézetkülönbségek motiválták, de a hatalmi pozíciókért, az államigazgatás és a pártapparátus legfontosabb helyeiért vívott harc is lényeges szerepet játszott benne. Ebből a szemszögből a viszály nagyon érzékeny érintette Tiso személyét és politikai karrierjét, amelyet elsősorban a nácik közvetlen támogatásában bízó ambiciózus Vojtech Tuka veszélyeztetett. A tá-

mogatást meg is kapta, de a hatalmi harcban néhány év múltán alulmaradt.

E küzdelemben Tiso nemcsak a párt funkcionáriusaira, hanem az egyházi körökre is számíthatott, melyek legalább annyira tartottak a radikálisok által erőltetett nemzetiszocialista ideológiától, mint a bolsevizmustól. Ezen túl az elnöknek a lakosság körében sokkal nagyobb volt a tekintélye és a népszerűsége, mint radikális ellenlábasainak. Az okok nem is annyira politikai tevékenységében, hanem inkább papi mivoltában keresendők. Ő is tudatosította ezt, s e tény ismeretében olykor meglepően energikus lépésekre szánta el magát. Az állam fennállásának első időszakában több fiatal radikálist is sikerült semlegesítenie azzal, hogy fontos funkciók adományozásával a saját táborába csábította át őket. Így például Ferdinand Ďurčanský két kulcsfontosságú tárcát kapott – a belügyit és a külügyit. A huszonhat éves Jozef Kirschbaum lett az állampárt főtitkára, ami az érdemeket szerzett idősebb funkcionáriusok körében nemcsak meglepetést váltott ki, de rossz vért is szült. Tisonál ezúttal olyan, nála korábban szokatlan autoriter vonások mutatkoztak, amelyek ettől kezdve jelen voltak állami tisztségeinek a gyakorlása során. Ha a fiatal radikálisok nem akartak az általa képviselt irányvonalhoz igazodni, megfosztotta őket tisztségüktől; ez az eljárás különösen a Hlinka-gárdán belül érvényesült.

Tisonak a radikálisok ellen vívott elszánt harcát a Salzburgban 1940 júliusában lezajlott legfelsőbb szintű, számára megalázó lefolyású szlovák–német tárgyalások sem szakították meg. A nácik ekkor arra kényszerítették, hogy a kormányon és a párton belül is fontos személyi változásokat hajtson végre a radikálisok – a szlovák nemzetiszocialisták – javára. Az elnök a tárgyalásokat követően bizonyos fokig megváltoztatta taktikáját. Szavakban a

nemzetiszocialista ideológia hívének vallotta magát, amelyet azonban nem mechanikusan, hanem szlovák „népi és keresztény szellemben” akart átvenni. E taktika és a hozzá kapcsolódó szóbüvészkedés néha teljesen abszurd helyzetekbe sodorta őt – kijelentette például, hogy a nemzetiszocializmus szociális ideológiája azonos azzal, amit a pápai enciklikák hirdetnek. Ez a kijelentés különösképpen nyugtalanítóan hatott a Vatikánban, mert egy katolikus pap részéről hangzott el. Tiso fokozatosan ellentámadásba ment át. Az év elején feltűnés nélkül letörte a radikálisok lázadási kísérletét, megakadályozva a Hlinka-gárda tervezett „pozsonyi menetelését”. Nemzetiszocialista ellenfeleit saját fegyvereikkel győzte le: bevezette a vezér-elvet, elmélyítette a rendszer totalitárius jellegét, a náci Németország megbízható kollaboránsának bizonyult, nem utolsósorban pedig hozzájárult a zsidókérdés radikális megoldásához. Mindez logikus következménye volt az ún. kisebbik rossz politikájának, melynek Tiso úgyszólván klasszikus megtestesítője volt.

Tiso taktikájának ezt a sajátosságát nagyon jól kiaknázták a náciak, akik ideológiai szempontból sokkal közelebb álltak ugyan a szlovák nemzetiszocialistákhoz, mégis hagyták, hogy a hatalmi harcban elbukjanak. A Harmadik Birodalomnak a szlovák csatlós nem okozott problémát. Berlin garantálta, hogy Szlovákia „mintaállamként” létezen, amelytől elvárta a politikai és a társadalmi viszonyok konszolidálását, hogy gazdaságilag hasznot húzhasson belőle. A német hírszerzés – főleg a Sicherheitsdienst – gyakran bírálta Tisót, s fenntartásait hangoztatta vele szemben, de a Birodalom diplomatái méltányolták az elnököt, mint a konszolidáció tényezőjét, kiváltképp pedig azt, hogy „a kisebbik rossz politikájának” jegyében hajlandó volt a hatékony együttműködésre. E politika következ-

ményeiért Tiso teljes mértékben felelős volt, s főleg morális szempontból kellett nagy árat fizetnie érte. A történelmi tények nem támasztják alá s nem teszik elfogadhatóvá azokat a nézeteket, melyek Tisonak a kollaborációért viselt felelősségét relativizálják, s úgy állítják be őt, mint a nácizmus szlovákiai terjedésének leghatározottabb ellenfelét. Az sem bizonyítható, hogy a nácik meg akartak szabadulni tőle – ráadásul egy sikertelen merénylet révén, amelyet állítólag a keleti fronton készítettek elő 1941 őszén, amikor Tiso látogatást tett az ott harcoló szlovák alakulatoknál.

Lélektani szempontból legalábbis érdekesnek mondható az a viszony, amely Jozef Tiso, a katolikus pap és a német Führer között fennállt. 1939 és 1944 között hét alkalommal találkoztak, s ezenkívül formális üdvözlő táviratokat is váltottak. Ideológiai s részben politikai szempontból is nagyon messze álltak egymástól, mindazonáltal kölcsönösen tiszteletben tartották, olykor talán csodálták is egymást. Tisonak tudnia kellett a német diktátor hitszegő politikai lépéseiről és büntetteiről, vallásellenes állásfoglalásairól és cselekedeteiről, ám ő nem csupán a szlovák állam létrehozóját, de létének megbízható s végső soron egyetlen kezesét látta benne, s ez a tény valószínűleg háttérbe szorította a szóba jöhető fenntartásokat, s annak gondolatát, hogy a német orientáción változtatni kellene. Ez utóbbit csupán elméleti lehetőségnek tartotta, melyből akkor lehetne valóság, ha „valaki többet kínál nekünk, mint Németország”. Hitler nyilván szintén bizonyos elismeréssel tekintett Tisóra, már csak azért is, mert papi mi voltának köszönhetően érdekes, nem mindennapos egyéniségnek számított a csatlós államok vezetői között. A tárgyalásokon Tiso nem adta jelét annak, hogy fél a rettegett diktátortól, aki partnerét sohasem próbálta kiabálással

megfélemlíteni és 1939. március 13-át leszámítva nem is fenyegette őt. Ellenkezőleg, különleges tisztelettel viseltett iránta, s azt a benyomást igyekezett kelteni Tisóban, hogy a szlovák állam és a szlovák nemzet sorsa valóban a „szívügye”. Nem tudni, hogy az elnök hitt-e ezeknek a bizonyításoknak, de tény, hogy a szlovák közvéleményt igyekezett meggyőzni az őszinteségükről. Hitler méltányolta Tiso lojalitását, ezért a szlovák államfőt bíráló jelentéseket egyszerűen figyelmen kívül hagyta – méghozzá egészen a háború keserű végéig. Szűk körben folytatott magánbeszélgetésen még meg is dicsérte őt, de ez egy, Tiso számára nagyon kínos és szégyenletes ügy kapcsán történt 1942 nyarán, amikor a szlovákiai zsidókat a náci haláltáborába deportálták. Hitler meglepéssel jelentette ki: „Érdekes, hogy ez a papocská – Tiso – elküldte nekünk a zsidókat. Erre a szakaszra nézve ez nagyszerű.”

A szlovákiai zsidókérdés ún. megoldása 1939 és 1945 között, illetve Tisonak a történetekkel kapcsolatos szerepe és felelőssége politikai tevékenységének talán legkínosabb fejezetét jelenti. Tiso több tisztséget is viselve egy olyan állam élén állt, amely léte első pillanataitól kezdve tudatos és tervszerű antiszemita politikát folytatott. A zsidó polgárokat fokozatosan megfosztották gazdasági, szociális, politikai, állampolgári s végül alapvető emberi jogaiktól. Mindez 1942-ben tetőzött, amikor a Szlovák Köztársaság – egyedülként a németek által közvetlenül meg nem szállt országok közül – közigazgatási és hatalmi eszközeit mozgósítva erőszakkal deportálta „a keleti területekre” az itt élő zsidók két harmadát, mintegy 58 000 embert, akiket egyúttal az állampolgárságuktól is megfosztottak. A haláltáborokat közülük csak körülbelül nyolcszáz személy élte túl.

Jozef Tisót sem politikusként, sem emberként nem

lehet felmenteni a szlovákiai holocaustért viselt felelősség alól. Jogi, politikai s főleg erkölcsi felelőssége nyilvánvaló. A kormányfői tisztség viselőjeként 1939 októberéig jóváhagyólag tudomásul vette és aláírta az őszes zsidóellenes kormányrendeletet, amelyek egyértelműen diszkriminatívak és antidemokratikusak voltak. A későbbiekben, immár elnökként, véleményezte és jóváhagyta a szlovák parlament által elfogadott antiszemita törvényeket, beleértve a zsidók kitelepítésére vonatkozó törvényt is. A kormány és a parlament illetékességi körében született antiszemita jogszabályok gyakorlati végrehajtása – az önkényes, törvénytelen, pogromisztikus és embertelen akciókat is beleértve – a hatalmon lévő állampárt s kivált a Hlinka-gárda közvetlen részvételével történt. Mindkét szervezet élén Tiso állt, akinek tudatosítania kellett a veszedelmes irányú fejlődés törvénytelenységét. Eleinte – legalábbis szavakban – megpróbálta visszafogni az atrocitásokat, de a zsidókkal való kemény bánásmód helyességét sosem tette kérdésessé. 1940 nyarától – amikor a radikálisokkal folytatott küzdelme tetőfokára hágott – a zsidókérdés megoldását átengedte nemzetiszocialista vetélytársainak, miközben a társadalmi igazságosságra és a keresztény erkölcsre hivatkozva, többször is nyilvánosan fellépett mellettük. Tiso antiszemitizmusa – amely a korábbi időszakban talán a tudatalattijába szorult vissza – nem faji alapokon nyugodott, hanem a hagyományos nacionalista, szociális és vallási előítéletekből fakadt. Pragmatikusan élt vele mind a belső hatalmi harcban, mind a Németországgal való kollaborálás folyamán.

Miután elnök lett, Tiso nem avatkozott be közvetlenül a zsidókérdés megoldásába, általában passzív maradt, mert az akció végrehajtását a feltételezett következményekkel és a felelősséggel együtt radikális ellenlábasa

hagyta. Annál érthetlenebb volt, hogy közszereplései alkalmával támogatta és magyarázta a „megoldást”: „Aggályokat hangoztatnak, hogy vajon keresztényi-e az, ami a zsidókkal történik. Én azt mondom, az lesz a legkeresztényibb, ha már teljesen rendben lesz velük a dolog... Nem hagyom elpusztulni a nemzetet a zsidó közösségért. Nekem a nemzet többet jelent, mint a zsidók. Én keresztény módra azt mondom, hogy először magamat és aztán téged... Mindaz, ami a zsidókkal szemben Szlovákiában történik, keresztény szempontból teljesen rendben van.” A legkínosabb azonban az volt, hogy Tiso hasonlóképpen érvelt 1942 augusztusában is, amikor a közvéleményhez már eljutottak az egyelőre meg nem erősített, de annál borzalmasabb hírek a deportált zsidó lakosok sorsáról. Akkor az elnök egyebek közt ezt mondta: „Vajon keresztényi-e, ami a zsidókkal történik? Emberi-e? (...) Én azt kérdezem, keresztényi-e, hogy a nemzet meg akar szabadulni örökös ellenségétől? (...) Hogy a szlovákoknak a zsidó elem az életét fenyegette, erről senkit sem kell meggyőzni. Sokkal rosszabbul nézne ki a dolog, ha időben nem tisztultunk volna meg tőlük. S Isten parancsolata szerint cselekedtünk így: szlovák, eredj, szabadulj meg a kártevőtől!”

Az idézett dokumentumok olvasásakor nehéz megérteni, hogy az elnök kijelentései a nyilvánvaló büntényt igazolni és magyarázni akaró cinikus politikai demagógia megnyilvánulásai voltak-e, avagy az államfő elképesztő politikai dilettantizmusáról volt-e szó.

Tiso természetesen nem tudhatta, hogy a haláltáborokban úgyszólván ipari módszerekkel pusztítják a zsidókat. De legkésőbb 1941 második felétől eljutottak hozzá azok a hírek, melyek szerint a nácik „keleten” tömegesen gyilkolják a zsidókat, s az oda deportált szlovákiai zsidókra is ugyanez a sors vár. Az információk a keleti frontra

került magas rangú szlovák tisztektől, a Vatikán Pozsonyban tartózkodó diplomáciai képviselőjétől és a hozzá kérelemmel forduló szlovákiai rabbiktól származtak. Az elnök a figyelmeztetésekre és az óvásokra nem reagált, vagy azért, mert nem adott nekik hitelt, vagy pedig azért, mert arról igyekezett meggyőzni magát, hogy a zsidók az ország és a nemzet esküdt ellenségei, ezért el kell távolítani őket. Ugyanígy reagált 1944 őszén is, amikor a megszálló német egységek a Hlinka-gárda segítségével újra kezdték a szlovákiai zsidók deportálását, akiket Tiso az antifasiszta fegyveres felkelés fő kezdeményezői közé sorolt.

A gyakran misztifikált témák közé tartozik azoknak a mentesítéseknek a kérdése, amelyeket az elnök a zsidó lakosság egy részének adott, megvédve őket ezzel (1944 őszéig) a diszkriminációtól és a deportálástól. A fellelhető dokumentumok szerint kb. ezer elnöki mentesítésről beszélhetünk, amelyek – a családtagokat is beleértve – mintegy négy-öt ezer személyt érintettek. Csupa olyan emberről volt szó, akik munkaügyi okokból kivételezettek s ezen túl kikeresztelkedettek voltak. Az elnöki iroda a mentesítések iránti kérelmek ezreire válaszolt elutasítással. De nem a számadatok a legfontosabbak. Szorongató kérdések merültek fel: Kivel szemben kellett Tisonak a zsidó polgárokat védelmeznie? Ki veszélyeztette őket, milyen állam és miféle rendszer – s ki állt az élükön?

A papoknak a politikai életben való részvétele különösen élesen vetődött fel 1939 után, mert a háború kitörésével olyan időszak vette kezdetét, melyben a politizáló egyházi személyek igencsak könnyen kompromittálódhattak. Tiso lelkesíti mivolta a hazai környezetben konzolidációs tényezőnek számított, a Vatikánban azonban aggályokat és nyugtalanságot keltett. 1939 decemberében XII. Pius pápa „apostoli áldást” küldött Tisonak abból az alka-

lomból, hogy megválasztották a Szlovák Köztársaság elnökévé, de a Vatikánnak a szlovák államfőhöz való viszonya fokozatosan romlani kezdett, s végül meglepően kritikus-sá vált. A változás egyaránt összefüggött a rendszer totalitárius jellegének elmélyülésével és Tisónak a náci Németország és vezetői címére tett gyakori dicsőítő kijelentésével, fő oka azonban az volt, hogy a zsidókérdést Szlovákiában rasszista elvek alapján és deportálással akarták megoldani, amiért a Vatikánban joggal tették felelőssé az elnököt. A náci ideológia, a fajelmélet és a deportálás antihumánus voltán túlmenően a római katolikus egyház tanításával is élesen ellenkezett, s ráadásul a diszkrimináció azokat a katolikus vagy más keresztény felekezethez tartozó híveket is kegyetlenül sújtotta, akik kikeresztelkedett zsidók voltak. A Szentszék épp azért szentelt különös figyelmet Szlovákiának a háború éveiben, mert az országot egy pap vezette. A Vatikánban tudatosították, hogy „Tisónak egy ország élén s a klérus számos más tagjának a parlamentben vagy a politikai funkciókban tanúsított magatartása komoly kárt okozhat az egyháznak”.

A Szentszék Államtitkársága és a Vatikánt Pozsonyban képviselő Giuseppe Burzio diplomáciai levelezésében 1941 második felétől 1945 elejéig gyakran találkoztunk Tisónak szóló keserű szemrehányásokkal. Az államtitkár helyettese, Domenico Tardini bíboros 1942 júliusában a szlovákiai deportálások kapcsán ezt írta: „Szerencsétlenség, hogy Szlovákia elnöke egy pap. Mindenki megérti, hogy a Szentszék nem állíthatja meg Hitlert. De ki érti meg, hogy nem tud féken tartani egy papot?” Ugyanez a vatikáni tisztségviselő valamivel később kijelentette: „A zsidók üldözése az igazságosság, az irgalmasság és az emberség megsértése. Szlovákiában az állam feje egy pap. Ennélfogva még nagyobb a botrány és annak veszedelme, hogy ma-

gát a katolikus egyházat is felelőssé tehetik.” Szlovákiából figyelmeztetések érkeztek a Vatikánba, hogy Tisonak a zsidóellenes intézkedések és a keresztény erkölcs összhangjára vonatkozó kijelentései az itteni egyházi körökben is ellenszenvet és zavart váltottak ki: „Érthetetlen számukra, miképp állíthatja monsignor Tiso, hogy az önmagunk iránti szeretet Isten parancsolata. Katolikus papok részéről inkább a felebaráti szeretet hangsúlyozásához szoktunk hozzá.”

Megdöbbenő, hogy Tiso a Vatikán figyelmeztetései, óvásai és kemény bírálata ellenére is konokul ragaszkodott a nézeteihez, s védelmébe vette azokat az antihumánus, keresztényellenes cselekedeteket, amelyekért politikai és erkölcsi felelősséget viselt. Mintha egy új tulajdonság alakult volna ki nála: tetteivel kapcsolatban sosem fogta el kétely, s úgy tűnik, meg volt győződve saját tévedhetlenségéről. Élete tragikus befejeződéséig ez a magatartás jellemezte. 1944 októberében, a zsidók kegyetlen üldözésének időszakában a már említett vatikáni diplomata, Giuseppe Burzio keserűen panaszolja, hogy hiába próbált meg közbenjárni az elnöknél, „a legcsekélyebb megértésre sem talált nála, egyetlen szóval sem nyilvánított együtérzést az üldözöttek iránt. A zsidókban látja minden rossz okát, s védelmezi a németek zsidóellenes intézkedéseit, merthogy azokat a legfőbb háborús érdekek diktálják”. Az újkeletű bírálatot követően Tiso levélben fordult XII. Pius pápához. Ennek tartalma kifejezetten sokkoló, mert Tiso, a plébános tudatosan hazudik az egyházfőnek, ha pedig mégsem, akkor magyarázataival önmagát próbálja becsapni, miközben a pápát is kioktatja. Azt állítja többek között, hogy „a zsidóknak jó soruk volt a Szlovák Köztársaság fennállásának öt éve alatt, de ez év augusztusában a különböző nemzetiségű ellenséges ejtőernyősökkel fogtak

össze, s fellázadtak a szlovák állam ellen... A mi bűnünket a németek iránti hála és hűség jelenti, akik nem csupán elismerték a szlovák nemzet létezését, de segítették is a csehekkel és a zsidókkal, nemzetünk ellenségeivel szemben. Bizonyosra vesszük azonban, hogy a katolikusok szemében ez a bűn a mi legfőbb erényünk”.

A közvélemény, természetesen, nem tudott erről a diplomáciai levelezésről, s Tisónak a szlovák társadalomban még mindig nagy volt a hitele és a tekintélye. Hittek politikusi és lelkeszi makulátlanságában, valamint abban, hogy az elnök az egyházi hierarchia és a Vatikán feltétlen támogatását élvezte. Tény, hogy a zsidókérdéstől eltekintve a rendszer totalitarizmusa valóban foghíjas volt, egyetlen halálos ítéletet sem hajtottak végre (a bíróságok nem is hoztak ilyet), s az elnöknek sosem kellett a megkegyelmezés kérdésével foglalkoznia. A rendszer ellenfeleinek egy része is Tisót tekintette a „kisebbik rossznak”, de azt várták tőle, hogy egy alkalmas pillanatban szakít a nácikkal és a kompromittált hazai rezsimmel, s lényegében ugyanazt a szerepet fogja majd betölteni, amelyet Viktor Emánuel olasz király játszott Mussolini bukása után. E reményeket Tiso sosem teljesítette be, sőt, jelét sem adta, hogy szándékában állna valóra váltani őket. Ezzel nemcsak a rendszer ellenfeleinek, hanem feltehetően hívei és csodálói egy részének is csalódást okozott.

Meglepő, hogy Tiso merev, rugalmatlan magatartást tanúsított, és sem a belpolitika eseményeire, sem a külföldön történetekre nem reagált. Az első Csehszlovák Köztársaság fennállásának éveiben s kivált 1938 és 1939 válságos időszakában még képes volt a politikai szükségszerűséghez való alkalmazkodásra. Úgy tűnik, hogy e képességét a negyvenes évek első felében elvesztette, s kizárólag a szlovák állam protektoráthoz, Németországhoz alkalmazko-

dott. Egyéb külföldi és hazai kapcsolatok kialakításának a lehetőségéről lemondott. A kereszténység ideológiáján kívül a nemzetet és a fennálló államot tekintette politikai tevékenysége alapkövének, mindent ezeknek rendelt alá. Az állam alkotójának és léte szavatolójának tartotta magát, s e tekintetben semmiféle kompromisszumra nem volt hajlandó vagy képes. Politikájának és módszereinek helyességében sosem kételkedett. Tudta, hogy a társadalomban és a kormánykörökben is jelentős tekintéllyel rendelkezik, amely a radikálisok 1942-ben bekövetkezett veresége után még inkább megnőtt. A radikális áramlat a Hlinka-gárda alacsonyabb rangú funkcionáriusainak körében továbbra is létezett, de az 1939–1941 közötti időszaktól eltérően teljes mértékben tiszteletben tartották az elnök és a vezér személyét.

Nem állítható, hogy Tiso visszaélt az államon és az állampárton belüli pozíciójával, de határozottan élni tudott vele – nem csupán a Tukával és a szlovák nemzetiszocialistákkal vívott harcban, hanem egyéb belső viszályok alkalmával is, politikai elképzeléseinek erélyes érvényesítéséről és a személyi kérdések megoldásáról nem is szólva. Nem véletlen, hogy amikor – 1939 októberében – Tisót Hlinka Szlovák Néppártja elnökévé választották, a Szlovák című pártlap e szavakat írta a hír fölé: „Engedelmesség dr. Tisonak!” Az államnak és a pártnak való engedelmesség szükségességét az elnök cikkek és beszédek tucatjaiban hangsúlyozta, láthatólag elfeledkezve arról, hogy a megkövetelt engedelmesség a polgárok társadalmi aktivitásának stagnálását, fokozatos elhalását is jelenti. 1943-tól az ő felszólalásaiból is kitűnik, hogy fokozatosan tudára ébredt a szlovák társadalom válságjelenségeinek. Leküzdésükre a „becsületes munkát” s a szlovák nemzettel és állammal szemben megnyilvánuló „isteni jószágba és igazságosság-

ba” vetett hitet ajánlotta. Másfelől a fegyelem és az engedelmesség tekintélyelvű értelmezése efféle gondolati rövidzáratokhoz vezetett: „A becsületes szlovák mindenkiről jelentést tesz, aki nem a kiadott előírásokhoz tartja magát.”

Úgy tűnik, Tiso túlságosan is önmagába, politikai elképzeléseibe és terveibe mélyedt, amelyek helyességében sosem kételkedett. Hitt abban, hogy koncepciói és módszerei meggyőzőek, s az egész társadalom automatikusan elfogadja őket. Talán ezért sem értékelte reálisan az országban, illetve a kormánytáboron belül 1943 és 1944 folyamán kialakult helyzetet. Ekkor már a szervezeti és a politikai élet szintjén is erősen előrehaladt a defetizmusban és alibizmusban megnyilvánuló bomlási folyamat. Tiso egyáltalán nem vette figyelembe a Szlovák Köztársaság fokozódó nemzetközi elszigeteltségét, miként azt a tényt sem, hogy a Csehszlovák Köztársaság felújítása a Hitler-ellenes koalíció győzedelmeskedő hatalmainak szerződésben is rögzített politikai célja volt. Sokkal kisebb realitásérzékről tett tanúbizonyságot, mint 1939 márciusában. Még 1944 júliusában is imigyen győzködte magát és a közvéleményt: „Mi úgy állunk, akár a várfalak, hála a nemzet közössége és az ország vezérlete közötti harmonikus együttműködésnek.”

Az 1944 augusztusának végén kitört fegyveres felkelés nyilván politikai sokkot és hatalmas személyes csalódást jelentett a számára. A szlovák állam idilli viszonyairól, a lakosság elégedettségéről és engedelmességéről, a hatalmi és adminisztratív apparátus hűségéről alkotott elképzelései minden bizonnyal romba dőltek. Ezért a felkelést „idegen ejtőernyősök”, csehek, zsidók, valamint kiszámú hazai árulók akciójaként értelmezte, akik megtévessztették és becsapták a lakosságot. Egyszerűsítő felfogá-

sát a hivatalos állami propaganda is átvette, s néppárti szemszögből voltaképpen a mai napig a felkelés bírálóinak legfőbb érvét jelenti. A német katonaságot és rendőrséget nem Tiso hívta be, de érkezésükről értesítettek, s ő ezt a tényt tudomásul vette, és hivatalos megnyilatkozásai alkalmával nem csupán magyarázta, hanem jóvá is hagyta – elvégre a megszállók annak az államnak a megmentésére érkeztek, amelyet ő a nemzet legfőbb értékének tekintett. Mindenesetre a németek Tiso vagy a szlovák kormány állásfoglalására való tekintet nélkül is megszállták volna Szlovákiát, már csak azért is, mert a keleti front közeledett az ország területéhez. Ennek ellenére német politikai körökben méltányolták Tiso hűségét, a háború utolsó szakaszában betöltött konszolidáló szerepét, hajlandóságát az együttműködésre, valamint lojalitásának külső megnyilvánulásait (például azt, hogy 1944 októberének végén kitüntette a felkelés leverésében részt vevő SS-egységek katonáit). Nem tudni, hogy az elnököt belső meggyőződése ösztönözte-e ezeknek a gesztusoknak a megtételére, vagy pedig ismét a „kisebbik rossz” politikájáról volt szó, amelyet a németek néhány engedménnyel honoráltak – hazaengedték például a fogolytáboraikban levő szlovák katonák egy részét (akiket aztán az agonizáló állam újonnan kiépítendő hadserege, a Domobrana – Honvédelem – akart mozgósítani).

Tiso egyfelől „istení próbatételnek” tekintette a felkelést, „amelyet csak alázattal lehet elviselni”, másfelől azonban a felkelők elleni fegyveres harcra szólította fel a ludákokat és az államhoz hű polgárokat. Akárcsak a zsidókérdés esetében, ezúttal is fel kell vetni, milyen mértékben volt politikailag és erkölcsileg felelős az üldöztetésért, a felkelők és a civilek tömeges legyilkolásáért, ami „a szövetséges és baráti német csapatok” műve volt, de a gyil-

kosságokban nemegyszer tevékenyen részt vettek vagy épenséggel kezdeményező szerepet játszottak a Hlinka-gárda Készültségi Alakulatai (Pohotovostné oddiel Hlinkovej gardy –POHG) is, amelyeknek Tiso volt a főparancsnoka. A hivatalos propagandával együtt felháborodva ítélte el azokat az atrocitásokat, amelyeket partizánok követtek el a civil (főleg német) lakosok ellen. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy legalább általánosságban elítélte és mérsékelni próbálta volna azt az üldöztetést, amelyet a lakosság a megszállóktól és hazai kiszolgálóiktól elszenvedett. Ez persze nem lett volna könnyű lépés, s nem tudni, milyen személyes és politikai következményekkel járt volna, mit tettek volna a németek. Nem áll módunkban moralizálni, csupán az ismert tényeket szögezhetjük le, nyugtalanító kérdéseket tehetünk fel, s megpróbálkozhatunk a megválaszolásukkal. Mindenképpen kizárt, hogy az állam legfőbb képviselője ne tudott volna a szeredi koncentrációs táborról és az ott uralkodó viszonyokról, a Keremcsén, Garamnémetfalván és Szlovákia más helyein elkövetett tömeggyilkosságokról.

A köztársaság és az állampárt elnökeként politikai tevékenysége utolsó szakaszában Tiso arra törekedett, hogy rendezze a megtizedelt kormánytáboron belüli viszonyokat. 1944. szeptember 4-én új kormányt nevezett ki, mely személyi összetételét és programját tekintve is a helyzet folyamatosságát volt hivatott biztosítani. A betegeskedő Vojtech Tukát Štefan Tiso váltotta fel (csak névkona volt az elnöknek). Az ispánok helyébe kormánybiztosokat, az akkor már csak formális szerepet játszó szlovák parlamentbe új képviselőket nevezett ki. A HSLS legfelsőbb tisztségviselői körében is számottevő változtatásokat hajtott végre. Meg kell mondani, hogy mindeközben ellenállt mind a németek, mind a radikális „ifjúfudák nem-

zedék” nyomásának, mely utóbbinak ebben az időszakban Ferdinand Ďurčanský és Štefan Polakovič állt az élére. Az elégedetlenkedő s a politikai hatalomból nagyobb részt követelő „ifjúudákok” 1944 szeptemberében memorandumot intéztek a Vezérhez, amelyben radikális lépéseket követeltek „az állam és a nemzet ellenségeivel” szemben, beleértve a zsidók és a csehek kérdésének végső megoldását, valamint a Németországhoz fűződő szövetségesi kötelek következetes fenntartását. Nyomatékosan követelték, hogy vonják felelősségre azokat a párt- és állami tényezőket, akik szerintük csődöt mondtak, s tétlenségükkel és határozatlanságukkal a rendszer megbénulását idézték elő. Hasonló tartalmú volt a fiatal néppártiak 1945. januári póstyéni kongresszusán elfogadott kiáltvány is.

Az „ifjúudákok” aktivitásának az volt a paradoxona, hogy miközben az állam és a párt legfőbb vezetőjéhez fordultak – akinek pozícióját a legkevésbé sem óhajtották megkérdőjelezni –, keményen bírálták legközelebbi, általa választott munkatársait. Tiso egyáltalán nem érezte veszélyeztetve magát, és „a párt belső megtisztítására” irányuló követeléseket elutasította. A fiatal néppártiakkal folytatott tárgyalásokon védelmébe vette az általuk leginkább kifogásolt személyeket (többek között néhány minisztert és a párt főtitkárát). A maga „vezéri” kompetenciáján belül oldott meg mindent, s azzal is csalódást okozott a memorandum aláíróinak, hogy még csak „a párt becsületbírósága” sem ült össze. Döntése végleges volt, és senki sem próbált meg szembeszállni vele.

Az utolsó hónapok a naponta kisebbedő ország élén Tiso passzivitásának jegyében teltek. Akkori érzéseit, elképzeléseit és szándékait nehéz utólag rekonstruálni. Látnia kellett a nemzetközi helyzet alakulását és a harctéri fejleményeket, tudatosítania kellett, hogy a Szlovák Köz-

társasággal a semleges országok is megszakítják diplomáciai kapcsolataikat. Legfontosabb és voltaképpen egyetlen politikai célkitűzése arra irányult, hogy a szlovák állam a háború után is fennmaradjon, de az adott helyzetben ez nem volt több képzelgésnél. E tekintetben csupán Németországra és a háborúban bekövetkező fordulatra építhetett, melyben nyilván még mindig reménykedett. Az „ifjúudákokkal” folytatott tárgyalásai egyikén, 1944 novemberében is arról győzködte beszélgetőtársait és önmagát, hogy a háborúban bekövetkező fordulat lehetséges, és van rá remény. Azzal érvelt, hogy „az utóbbi időben” több német polgári és katonai személyiséggel is beszélgetett, akik meggyőzően biztosították őt a németek végső győzelméről. Hitét azzal az állítással támasztotta alá, hogy tapasztalatai birtokában megbízhatóan felismeri, mikor mondanak a németek igazat és mikor blöffölnek, hazudnak.

Tiso utolsó hetei a pozsonyi elnöki palotában az emigrációra való felkészüléssel teltek, amely azonban híján volt a reális politikai távlatnak. Március utolsó napjaiban az elnök és kísérete Holícson át Ausztriába, majd Bajországba távozott. Német diplomáciai, illetve katonai iratokat és ajánlásokat vitt magával, amelyeknek biztosítaniuk kellett a német katonai parancsnokságok és polgári hivatalok segítségét. (A történelem paradoxonaként az amerikai megszálló szervek 1945 nyarán épp az említett ajánlások alapján tartóztatták le őt és kíséretének több tagját.) Tiso úgy emigrált, hogy további politikai tevékenységéről csak nagyon ködös elképzelései voltak. A biztonság kedvéért szlovák és német okmányokat is vitt magával – például dr. Jozef Táborský nevére kiállított útlevelet is, de a sajátjáról sem feledkezett el. Először az ausztriai Kremsmünster kolostorában állt meg, ahonnan április 27-

én a Donau rádió révén üzenetet intézett a nemzethez. Nagyon kevésbé valószínű, hogy ez az akkori viszonyok közepette Szlovákiában is hallható volt, s bármiféle közvetlen visszhangot váltott volna ki. Tiso ebben a beszédben jelezte először, hogy a vértanú szerepére készül, amelyhez aztán a tragikus végig tartotta magát. Helyzetét a bibliai Szent Józseféhez hasonlította, akinek Heródes – a közeledő front – elől a szlovák államiség eszméjével – együtt a száműzetésben kellett menedéket keresnie. A beszéd feltűnően hemzsegett a különböző antibolsevista kijelentésektől, amelyeknek nyilván a nyugati szövetségesekre kellett hatást gyakorolniuk. Fölöttébb érthetetlen ezért, hogy Tiso még a Harmadik Birodalom bukásának napjaiban is „a szlovák állam és kormány nevében” küldött üdvözlő táviratot Karl Dönitznek, az új német kancellárnak.

Május 8-án a volt szlovák kormány több tagja megadta magát az amerikai csapatoknak, de Tiso ennél az eseménynél már nem volt jelen. Április legvégén elhagyta Kremsmünstert, és a München közelében lévő Altöttingbe ment, ahol a kapucinusok kolostorában szállásolta el magát – immár nem elnökként és politikusként, hanem olyan magánszemélyként, akinek rejtőznie kell a szövetségesek és Csehszlovákia hírszerzői és biztonsági szervei elől.

Tragikus epilógus

Tiso hat hetet töltött Altöttingben, még szabadlábban, de a kolostori cella elszigeteltségében. A külvilággal csak hűséges személyi titkára, Karol Murín révén volt kapcsolatban. Felmerül a kérdés, miért nem próbált a megszállt német területről Svájcba, Olaszországba vagy a Vatikánba jutni. Olyan országokról volt szó, amelyekbe nemcsak Szlovákiából, hanem Németországból is érkeztek menekültek. További megválaszolatlan kérdés, hogy papként (nem politikusként!) miért nem kapott semmiféle segítséget Faulhaber müncheni bíborostól, aki a náci rendszerben kegyvesztettnek számított. A kérdésekre nem adhatunk egyértelmű választ, de a jelek szerint mind a semleges országok, mind a Vatikán és a legfelsőbb egyházi körök is úgy vélték, hogy Tiso túlságosan kompromittálta magát, s legalábbis „persona non grata”-nak tekintették. Ezt az álláspontot már az a távirat is előrejelezte, amelyet a Vatikán Államtitkársága küldött 1944 decemberében a Szentszék Pozsonyban képviselő diplomatának, aki előzeleg arról érdeklődött, evakuálás esetén tartson-e a szlovák kormánnyal. Az utasításban többek között ez állt: „Ha szükségesnek bizonyulna, értesre adhatja – oly módon, amelyet a legmegfelelőbbnek fog tartani –, hogy nem látja okát, miért kellene követnie egy olyan kormányt, amely nem akarta elismerni a pápa képviselőjét, s több esetben is figyelmen kívül hagyta a Szentszék tanácsait.” A Vatikán tehát egyértelműen jelezte: nem áll ki a kompromittált pap és politikus mellett.

1945 júniusának közepén az amerikai hírszerzés tudomást szerzett Tiso altöttingi tartózkodásáról, s letartóztatták őt. A következő három hónapot a néhai elnök az amerikaiak internálótáboraiiban töltötte. Kiadatása iránt rendkívül élénken érdeklődtek a csehszlovák hatóságok, s ezzel összefüggésben az amerikai hírszerzés emberei számos alkalommal kihallgatták őt. Az élet a táborokban természetesen megpróbáltatásokkal járt, amelyeket súlyosbított az a tény, hogy a fogságban nem tudta ellátni lelkészi teendőit, holott ezekről akkor sem mondott le, amikor az állam legfőbb tisztségviselője volt. A csehszlovák megbízottak hosszadalmas tárgyalásokat folytattak az amerikaiakkal és az angolokkal, melyek eredményeként Tisót, valamint a szlovák állam kormányának és a volt elnök kíséretének több tagját kiadták Csehszlovákiának. Október 29-én a volt elnököt repülőgépen Pozsonyba szállították, ahol azonnal elfogatóparancsot adtak ki ellene.

Tiso kiadatásával és letartóztatásával kapcsolatban a mai napig folyik a vita, hogy vajon rajta volt-e a háborús bűnösök listáján. Történelmi (s nem jogi) szempontból ez a kérdés lényegtelen. Megjegyzendő, hogy a „háborús bűnös” fogalma igencsak ködös és nehezen körülhatárolható, ráadásul már ebben az időszakban és később is gyakran éltek vele politikai és propagandisztikus célokból. Bizonyos azonban, hogy a szövetségesek közti megállapodások a háborús bűnösök felelősségre vonásáról név szerint elsősorban német és japán személyeket érintettek, de arról is szó volt, hogy a nácik által megszállt, illetve a velük szövetséges országok kollaboráns politikusait – „quislingjeit” – is bíróság elé állítják. Ebbe a kategóriába Tiso vitathatatlanul beletartozott, s a nyugati szövetségesek ezért adták ki őt Csehszlovákiának. Más országok kapcsán is ugyanígy jártak el, ha hasonló esetet kellett elbírálni. Tiso kiadatá-

sát sokszor minősítették „a vérszomj és a bosszú” művének, amely mögött Edvard Beneš, csehszlovákistákat, kommunistákat és szlovák árulókat kell keresni, de ez a magyarázat legfeljebb a politikai propaganda utólag kialakított tákolmányának tekinthető.

Amikor Tisót visszavitték Szlovákiába, már folytak a háborús bűnökkel vádolt személyek elleni népbírószági perek. A volt elnök elleni eljárást az igazságügyi és a politikai szervek nagyon gondosan előkészítették, mivel afféle „szlovák nürnbergi perként” akarták megrendezni. Tiso Alexander Machhal – a volt belügyminiszterrel és a Hlinka-gárda főparancsnokával – és Ferdinand Ďurčanskýval együtt került a vádlottak padjára, utóbbi azonban csak jelképesen volt jelen, mert az emigrációban sikerült elkerülnie a letartóztatást. Az eljárás a rendes bírósági tárgyalás egyetlen külső jegyét sem nélkülözte, de egyértelműen politikai jellege volt, amit nem is próbáltak a jog nyelvének szóvirágaival leplezni. Tiso ezt nagyon hamar felismerte, s ehhez tartotta magát. Úgy döntött, hogy nem saját személyét, hanem politikai koncepcióit és az általa választott megoldásokat fogja védelmezni, amelyeket helyesnek és az egyetlen lehetséges kiútnak akart láttatni. Voltaképpen a nemzet harcosának és vértanújának a szerepét vállalta magára. Védekezése az adott helyzetben nem igazán volt hatékony, s inkább propagandisztikus célokat szolgált.

Tiso pere 1946. december 2-a és 1947. április 15-e között zajlott le Pozsonyban a Nemzeti Bíróság előtt. Lefolyására több bel- és külpolitikai esemény is erősen rányomta a bélyegét. Része volt a szlovákiai politikai küzdelemnek, amely különösen élessé vált az 1946 májusában megtartott parlamenti választások után. A szlovák evangélikusok és katolikusok ún. áprilisi egyezményének köszönhetően a voksolás a Demokrata Párt (Demokratická stra-

na) főlényes győzelmét hozta. A teljhatalom megkaparintására törekvő kommunisták a volt elnök perét és elítélését nem is annyira jogi, hanem inkább politikai ügynek tekintették, amelyet jól ki lehetne használni a Demokrata Párt, s főleg annak „katolikus” szárnya ellen. Szerepet játszott az is, hogy a perre abban az időszakban került sor, amikor Európában már leereszkedőben volt a vasfüggöny. A Hitler-ellenes koalíció tagjai között nőtt a feszültség, már érezni lehetett a hidegháború előszelét. Ebben a helyzetben a ludák politikai emigráció intenzív tevékenységbe kezdett a bebörtönzött és bíróság elé állított Tiso érdekében, miközben durva csehszlovákellenes kampányt folytatott, dicsőítette a háborús szlovák államot, s azzal igyekezett igazolni a rendszert, hogy minden negatívumáért a németeket tette felelőssé. Az egykori államfő személye így módon eszközzé, sőt jelképpé vált, amelyet az odahaza, illetve az emigrációban tevékenykedő politikai erők küzdelmeik során s propagandájukban felhasználtak. Aligha kell hangsúlyozni, hogy ezek az akciók Tisonak a per előtt s annak folyamán is sokat ártottak.

Paradox módon Tiso helyzetét leginkább azok nehezítették, akik a szlovák nemzet hőseit és leendő mártírját láttatták benne, s azonnali szabadon bocsátását és felmentését követelték. A jelek szerint némelyik emigráns politikus – például Ferdinand Ďurčanský – e tekintetben a könnyörtelenséggel határos cinizmust tanúsított, s a bebörtönzött Tiso tekintélye mögé bújva csak saját politikai célkitűzéseit követte. Talán ez volt az egyik oka annak, hogy a néppárti emigránsok körében már 1945-ben szakadás következett be, s két csoport alakult ki Ďurčanský, illetve Karol Sidor körül. Tiso perbe fogását mindkét szárny elutasította, de kiszabadításának és a büntetés elkerülésének módozatait illetően eltérő elképzeléseik voltak. Olykor az

a benyomásunk, hogy a néppárti emigráció sokkal nagyobb erőfeszítéseket tett Tiso megmentésére abban az időben, amikor már a pozsonyi börtön foglya volt, mint akkor, amikor még ő is Ausztriában és Németországban rejtőzködött. Ártottak Tisonak az otthoni akciók is – az illegális röpiratok, a nyilvános imádkozások és a különböző gyűlések. Ezek nemcsak az egykori elnök dicsőítését szolgálták, hanem azt az államot és rendszert is glorifikálták, amelynek hat éven át ő volt a vezetője. Ezeket az akciókat nem kísérte tömeges támogatás, mert sokakban még elevenen éltek az antifasiszta küzdelem és a nemzeti felkelés élményei és eszméi, noha a napi politikai gyakorlat igen csak elértéktelenítette őket. A Tiso s a ludákok melletti kiállítás valójában bumerángxént hatott: a radikális politikai erők – ez esetben az illegalitásba vonult néppártiak – félelmet váltottak ki, s ezzel az érzéssel nemcsak a propagandában lehetett visszaélni, hanem a biztonsági erők akciói során is. A Tisoval való szolidaritás a cseh társadalomban indokolatlan aggályokat ébresztett Szlovákia lojalitását illetően, s ebben a légkörben hatásosabban lehetett érvelni a szlovák nemzeti szervek hatáskörének szűkítése mellett. Azt is mondhatjuk, hogy a Tiso elleni eljárás olykor nem is annyira a pozsonyi Igazságügyi Palotában, hanem annak falain kívül zajlott.

Tiso pere a többi népbírósi perhez hasonlóan nem jelentett valamiféle szlovák sajátosságot. Nem csupán Nürnbergben került sor ilyen bírósági eljárásokra, hanem az összes országban, amelyet a németek a háború alatt megszálltak, illetve alávetettek az akaratuknak. Nem csupán azok kerültek bíróság elé, akiket az emberiség elleni bűncselekményekkel vádoltak, hanem azok is, akik önként vagy kényszerűségből együttműködtek a megszállókkal. Az ítéleteket általában a szigorúság jellemezte, a bíró-

ságok nem voltak tekintettel a hajdani érdemekre, a vádlottak jó szándékaira, sem a „kisebbik rossz” politikájára. Szemléletes példát jelent az első világháború hőisének, a francia Philippe Pétain marsallnak a sorsa, akit nyolcvanhat éves korában kollaboránsként halálra ítélték, de kegyelmet kapott, s a börtönben halt meg.

Tiso öntudatosan viselkedett a bíróság előtt, egyetlen vádpontban sem érezte bűnösnek magát, s igyekezett kihasználni a vádirat gyengéit – főleg azokat az állításokat, hogy 1938–1939 folyamán tudatosan törekedett Csehszlovákia szétverésére. Ott, ahol sebezhetőbb volt (a totalitárius rendszer bevezetése, hadüzenet az antifasiszta koalíció országainak, a zsidókérdés ún. megoldása, együttműködés a nácikkal a háború végéig) a kisebbik rossz politikájának szükségszerű voltára, a német nyomásra, az elkerülhetetlen taktikázásra, Tuka és más radikálisok önkényes lépéseire hivatkozott. Nemegyszer azzal az állítással próbált meg segíteni magán, hogy bizonyos eseményekre már nem is emlékszik. A periratok a történezs számára kétes hitelű anyagot jelentenek. A hozzájuk csatolt korabeli dokumentumok többet mondanak el.

A Tiso-per anyagai meghökkentő tényről tanúskodnak: a fővádlott a per folyamán egyetlenegyszer sem vallotta magát akárcsak részben is bűnösnek, semmiféle felelősséget nem vállalt a Szlovákiában 1938 októbere és 1945 márciusa között tapasztalt negatív jelenségekért, s egy pillanatig sem kételkedett politikájának és tetteinek helyességében. Büszkén jelentette ki, hogy a bíróság által feltárt tények ismeretében is – az adott körülmények között – ugyanúgy cselekedne, ahogy az állam és a párt első embereként cselekedett. Érthetetlen konoksága jól felkészült ügyvédeit is nem ritkán tanácstalanná tette és kellemtelen helyzetbe hozta. Felfoghatatlan volt számukra,

hogy védencük miért nem hajlandó semminemű felelősséget vállalni védhetetlenek bizonyult ügyekért, s miért nem adja tanújelét a legcsekélyebb sajnálatnak vagy képtelennek sem azoknak a drasztikus eseményeknek a kapcsán, amelyek a szlovák államban megtörténtek (a zsidó polgárok kegyetlen diszkriminációja és deportálása a haláltáborokba, a német megszállás időszakában elkövetett atrocitások, szlovák katonák pusztulása és nyomorékká válása a lengyel harctéren és a keleti fronton stb.). Merőben ellentétes volt vádlott-társának, Alexander Machnak a magatartása, aki – talán taktikai okokból, talán őszintén – megbánást mutatott némely tette fölött, s vállalta értük a felelősséget.

Tiso félelem és gáncs nélküli politikusnak, szenvedélyes és önfeláldozó honfinak mutatta magát, s önként vállalta s végig is játszotta a mártír tragikus szerepét. Befejezésül – néhány órával a halálos ítélet végrehajtása előtt – papírra vetette utolsó üzenetét, a „testamentumát”. E rövid és kétségtől mentes írásban a szlovák nemzet vértanújának mondja magát, aki a nemzet nevében és a kereszténységnek a bolsevizmus elleni védelmében hozza meg áldozatát. A végrendeletet erős érzelmi töltés jellemezte, s vitathatatlanul betöltötte azt a jelképes és propagandisztikus szerepet, melyet írója szánt neki. Emellett hozzájárult ahhoz, hogy Tiso személye a vértanúság piedesztáljára kerüljön. A legkülönbözőbb feltevéseket váltotta ki, legendákat teremtett.

Kevés kivételektől eltekintve a szlovák politikai körökben és közéletben senki sem kételkedett abban, hogy Tiso bíróság elé kerül. A tárgyalás lefolyásáról és a várható ítéletről azonban megoszlottak a vélemények. A leg súlyosabb büntetés kiszabása esetén a többség a kegyelem megadásával számolt. Még hatott Tisonak a szlovák állam

idejéből származó tekintélye, igaz, a felkelés alatti magatartása csorbát ejtett rajta, akárcsak bizonyos dokumentumok nyilvánosságra hozatala s néhány közszereplésének a felidézése, amelyek 1945 után másképp hatottak, mint előtte. Nyilván a katolikus püspökök is megbékéltek Tiso perbe fogásával, ám azt kérték, hogy az ügyet „körültekintő módon és ne kíméletlen keménységgel” oldják meg. A püspökök érthető módon védelmezni akarták a katolikus papot, nem is annyira politikai, mint inkább vallási okokból. Egyre indokoltabbnak bizonyultak azok a Vatikán által már 1945 előtt kifejezett aggályok, hogy Tiso politikai tevékenysége nem csupán saját magának és Szlovákiának, hanem a katolikus egyháznak is kárára válik. A radikális kommunista erők ezt a tényt 1948 előtt teljes mértékben kihasználták, utána pedig messzemenően visszaéltek vele.

A pert 1947. április 15-én lezáró ítélet meglepte a szlovák közvéleményt. Jozef Tisót halálra ítélték, miközben vádlott-társa, Alexander Mach harminc évet kapott (1968-ban amnesztiával szabadult), noha vitathatatlanul nagyobb része volt az emberiség elleni bűntetteknek minősülő akciókban (például a zsidókérdés megoldásában). A közvélemény reakcióját – politikai pártállástól, a vádlott iránti rokonszenvtől vagy ellenszenvtől függetlenül – inkább az érzelmi állásfoglalás, mint a racionális megfontolás jellemezte. Tiso lelkési mivolta sokkal nagyobb hangsúlyt kapott, mint bármikor azelőtt. Az elítélt kegyelemért folyamodott, aminek a megadását a bíróság nem javasolta, de a végső döntés ez ügyben a Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségére, illetve a kormányra, s a legfelsőbb közjogi méltóság szerepét betöltő köztársasági elnökre, Edvard Benešre várta. Szlovákiában általában arra számítottak, hogy Tiso kegyelmet kap. Ebben a stádiumban

azonban nem jogi és humanitárius, hanem elsőrendűen politikai megfontolások jutottak szerephez. Veszedelemes jelenség volt kibontakozóban, amely az ötvenes évek elejétől a kommunisták által rendezett kirakatpercek kísérőjévé vált: a bíróságra és más szervekre különböző akciók révén próbáltak nyomást gyakorolni, állásfoglalásokat nyújtottak be, amelyek a legsúlyosabb büntetés kiszabását és könyörtelen végrehajtását követelték. Ezeket az akciókat hivatalosan különféle szervezetek vállalták fel, valójában azonban az egyes politikai pártok központjaiból irányították őket.

A Tisót sújtó büntetés nagysága, a halálbüntetés végrehajtása avagy enyhítése presztízskérdéssé és a politikai pártok sikerességének vagy csődjének a kritériumává vált, méghozzá nemcsak Szlovákiában, hanem a cseh országrészekben is. A hazai közélet s főleg a katolikus és az evangélikus egyház több képviselője még az ítélet meghozatala előtt szót emelt az esetleges halálbüntetés megváltoztatásáért. A Vatikán a prágai nuncius révén Beneš elnöknel próbált meg közbenjárni Tiso érdekében, akit azonban arról is biztosított, hogy „a Szentszék, bármi is történjék, nem fog eltérni a Csehszlovákiához való viszonyában eddig követett irányvonalától”. Amiben nyilván még szerepe volt a Vatikán és a szlovák állam, illetve Tiso között fennállt feszült viszonyoknak. Külföldön egyébként közöny kíséerte Tiso perét, alig kommentálták, s csak rövid hírekben számoltak be róla. A ludák emigráció képviselői röviddel az ítélet végrehajtása után keserűen állapították meg, hogy „Tiso kivégzésekor hallgatott az érzéketlen világ”.

A halálos ítélet életfogytiglani börtönbüntetésre való megváltoztatásáról először a Szlovák Nemzeti Tanács Elnöksége tanácskozott, de nem jutott eredményre. A döntés a kormányra s végső soron Benešre hárult, aki kö-

telezte magát a minisztertanács határozatának tiszteletben tartására. A politikai erők kormányon belüli konstellációja azonban jószerivel előre eldöntötte a szavazás végeredményét. Maga Beneš valószínűleg az ítélet végrehajtása felé hajlott, de nem akarta, hogy egy ilyen kényes ügyben neki kelljen vállalnia minden felelősséget. Közvetlenül a kormány ülése előtt levelet írt Klement Gottwald miniszterelnöknek, melyben kijelentette, hogy az egész ügyben elsősorban „emberi kérdést” lát, mert „mégiscsak egy emberéletről van szó”. Másfelől arra is felhívta a figyelmet, hogy a megkegyelmezés kérdésének markáns politikai vetülete is van, ezért neki mint pártok feletti elnöknek alá kell vetnie magát a kormány döntésének.

A kormány 1947. április 16-i ülésén tárgyalta a probléma megoldásáról. A tanácskozás hosszú volt és viharos. Az érzelmi és politikai indokok háttérbe szorították a jogi és a tárgyi érveket. A kormány egyetlen tagja sem kérdőjelezte meg Tiso bűnösségét és felelősségét az 1939–1945 közötti tevékenységéért. A felelősség mértékét illetően azonban megoszlottak a vélemények, s különösen nagy vitát váltott a megkegyelmezés kérdése. Ennek ellenzői azzal érveltek, hogy egy ilyen gesztus bátorítaná Szlovákia szeparatista és (új)ludák erőit. A kegyelem megadásának hívei a nagylelkűségre és a humanitárius alapelvekre hivatkoztak, s rámutattak arra, hogy az ügy fokozhatja a szlovák társadalmon belüli feszültséget és előidézheti a csehek s a szlovákok közötti viszony megromlását. További bonyodalmat jelentett, hogy Tiso pap volt, s a szlovák társadalom bizonyos rétegeiben épp ennek a ténynek köszönhetően változatlanul nagy tekintéllyel bírt.

A szavazás során tizenhét miniszter a kegyelem elutasítása, hat pedig a megadása mellett voksolt. A párton kívüli külügyminiszter, Jan Masaryk kibújt a szavazás alól.

A megkegyelmezést a szlovák Demokrata Párt és a katolikus Csehszlovák Néppárt képviselői szorgalmazták. Az ellentáborot egy kuriózumszámba menő alkalmi tömörülés alkotta: a cseh és a szlovák kommunisták legfőbb riválisaikkal, a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párttal és a szociáldemokratákkal fogtak össze. Beneš elnök a kegyelmi kérvényt nem írta alá, s Tisót 1947. április 18-án reggel kivégezték.

A halálos ítélet végrehajtása igazolta azoknak a közéleti személyiségeknek az aggályait, akik bírálták ugyan Tisót (s főleg a második világháború alatti tevékenységét), de a kegyelem megadását óhajtották. A váratlan kivégzés a szlovák lakosság egy részét tiltakozásra ösztönözte (ennek jeléül sokan fekete nyakkendőt vagy kendőt viseltek, imádkoztak a volt elnökért, a fényképeit terjesztették). A politikussá lett pap erőszakos halála őszinte gyászt és keserűséget váltott ki azokból, akik a makulátlanság dicsfényét képzelték alakja köré. Bizonyos vélekedések szerint mindaz, amit a háború alatt tett – a keresztény szempontból roppant kérdéses és nehezen védelmezhető cselekedetei is – az ő jó szándékának, a szlovák nemzet javát és védelmezését szolgáló törekvéseinek a megnyilvánulása volt. A néppárti emigráció életben tartotta a Tiso-kultuszt és terjesztette a róla kialakított leegyszerűsített képet, melynek valamiféle romantizáló változata a szlovák társadalom egyes tagjainak és csoportjainak tudatában is többé-kevésbé rögzült. A kultusz hívei intoleránsan reagálnak a Tisót érintő bírálatokra, s nemegyszer gyűlölködő, idegenellenes hangot ütnek meg, azt állítva, hogy Tisót a csehek, a zsidók, a kommunisták és a megvetésre méltó hazai árulók ölték meg.

Az érem másik oldalát Tiso személyiségének a priori negatív megítélése jelentette a kommunista diktatúra

időszakában. A politikai hatalom céljainak megfelelő felfogással együtt járt a volt elnök démonizálása és kriminalizálása. A legrosszabb azonban az volt, hogy a szándékos hallgatás és a tabuizálás lehetetlenné tette a komoly kutatómunkát. Az 1989-ben bekövetkezett társadalmi változások megszabadították a történetírást az ideológiai és a politikai korlátoktól, s nem volt ok többé a félelemre és az öncenzúrára. Az emigrációból visszatérő történészek és az általuk befolyásolt publicisták, valamint a történetírásban egyre nagyobb számban megjelenő amatőrök és sarlatánok azonban sosem látott kampányt indítottak Tiso dicsőítése érdekében. Munkáik többsége szakmai szempontból értéktelen, s a szentéletrajzok utánzataként hat. A militáns szerzők szlovákellenesnek – sőt államellenesnek – bélyegzik azokat, akiknek a Tisóról alkotott véleménye eltér az övékétől.

A szélsőségeket elkerülni óhajtó történésznek racionálisan kell eljárnia, s szinte aggályosan tartania kell magát a szakmai kritikának alávetett korabeli dokumentumokhoz. Persze, mindig számíthat a volt elnök csodálóinak vagy könyörtelen kritikusaiknak érzelmi indíttatású bírálataira. Jutulma az, hogy érdekes, olykor kifejezetten kalandos úton haladhat célja, a modern szlovák történelemben huszonöt éven át fontos szerepet játszó Jozef Tiso emberi és politikusi arculatának a megismerése felé. Igaz, útja végén nem várják őt „történelmi tanulságok” (ha egyáltalán léteznek ilyenek), de a kutatónak és a figyelmes olvasónak is lehetősége nyílik arra, hogy érdekfeszítő, olykor meglepő összehasonlításokat tegyen a huszadik század szlovák (de nemcsak szlovák!) történelmének más alakjaival, eseményeivel és folyamataival.

A nemzeti vakhit mártírja

„Politikai tevékenységünk új alapját a Német Birodalommal és a hazai németekkel való kényszerű együttműködésünk jelentette. Ezt az alapvetést két tényező diktálta: 1. a régi München utáni geopolitikai helyzetünk, amikor is Németország közvetlen szomszédjai lettünk, és 2. németekre való utaltságunk a magyarokkal szemben. Bizalmas baráti körben együttműködésünknek a fenti módon értelmezett alapelveit metaforikusan az oroszán karmai közé került zöld béka képével szoktam érzékeltetni. Együttműködésünket tehát az a félelem diktálta, nehogy megszálljanak bennünket, ezért igyekeztünk úgy szónokolni, írni és beszélni, hogy minél hosszabb ideig megőrizzük az oroszán velünk szemben tanúsított jóindulatát, vagyis hogy lehetővé tegyük saját magunk megerősödését, amivel pedig saját életképességünket szeretnénk volna bizonyítani... Annak érdekében tehát, hogy elkerüljük Szlovákia német megszállását, jóelőre igyekeztünk mindent eltüntetni, amit később ellenünk fordíthattak volna.” A fenti szöveg első részét több kelet-közép-európai kis nemzet és állam vezető politikusa leírhatta volna. Hiszen a térség valamennyi országának a harmincas évek közepétől kezdve szembe kellett néznie a náci Németországhoz fűződő viszony alapkérdésével: Hitlerrel szembeszállva vagy vele együttműködve próbálják meg képviselni, megvédeni nemzetük érdekeit a közelgő második világháborúban.

Az életképesség bizonyítását ambicionáló zöld béka

meglehetősen bizarr hasonlata azonban már legfeljebb csak a térség Hitler által létrehozott bábállamai – Szlovákián kívül Horvátország – esetében tűnhet találónak. Jozef Tiso az első Szlovák Köztársaság alapító miniszterelnöke, majd pedig közel öt és fél éven keresztül államelnöke-vezére az ellene indított pozsonyi perre készülve 1946 őszén vetette papírra a fenti öngazoló, de meglehetősen ellentmondásos sorokat. Hiszen a térség kisállamainak sokszor és sokféleképpen megtapasztalt 20. századi kényszerpályáin a valódi politikusok akár saját korábbi meggyőződésükkel szemben is képeseknek bizonyultak felismerni a nemzeteik valódi érdekeinek megfelelő megoldásokat, az azokhoz vezető korrekciós lehetőségeket. Más kérdés, hogy ezek megvalósítására csak keveseknek s átmenetileg nyílt alkalmuk. Jozef Tiso azonban a nemzeti fundamentalista politikusoknak abba a kategóriájába tartozott, akik kétségkívül meglévő képességeiket, tömeghatásukat nem a történelmi és geopolitikai helyzet megkívánta belső tisztázásra, hanem a vakhit erősítésére, s végső soron a katasztrófába torkolló politika mártíriumként való felmagasztalására használták fel.

Kötetünk két – a kétségkívül fölöttébb érdekes politikusi pálya valamennyi alapkérdésében azonos álláspontot tükröző, ezzel együtt sok kérdésben egymást kiegészítő – párhuzamos életrajza több tekintetben is fontos adalékokat szolgáltat a 20. század első felének kelet-közép-európai, s azon belül a csehszlovákiai, illetve szlovák történeti folyamatairól. A két világháború közti masaryki „republika” felemás demokráciájával kapcsolatosan például több ok miatt is érdemes tisztán látnunk a legerősebb szlovák pártnak, a Csehszlovákián belüli szlovák autonómiát programja tengelyébe állító Hlinka Szlovák Néppártjának a

feltartóztathatatlan megerősödését, radikalizálódását. A szlovák nemzeti-területi autonómia politikai intézményének, programjának erőteljes követelése, prágai elutasítása, drámai körülmények között lezajlott megvalósítása, majd pedig közel fél évszázadon keresztül tartó stigmatizációja, kriminalizálása sok mindent megmagyarázhat abból, miért reagál olyan egyértelműen merev elutasítással a kisebbségi autonómia-önkormányzat mostani kívánalmára valamennyi jelenlegi szlovák politikai párt.

Jozef Tiso karizmatikus személyiségének Szlovákiában ma is tízezrekben nosztalgiákat, párhuzamokat, rokonszenvet ébresztő emléke másrészt annak a kérdésnek a megválaszolásához adhat racionális történeti fogódzókat, miért tartanak a szlovákiai demokratikus erők – egyébiránt a horvátországi demokratákhoz hasonlóképpen – az 1993 óta létező második Szlovák Köztársaságban az államalapító miniszterelnök hatalmának, presztízsének túlzottan nagy megerősödésétől.

Tiso korabeli tekintélyét több tényező erősítette. Mint gyakorló katolikus lelkészre sokan úgy tekintettek, mint az ország és a nemzet erkölcsi tisztaságának biztosítékára. Szlovákia Tiso vezetésével éveken át úgy tudott a náci Németországgal való együttműködés mintaállama lenni (a korabeli sajtóban gyakran Szalámia néven emlegették a szlovák államot), hogy közben a durva fasiszta radikalizmus híveit Magyarországhoz hasonlóan sikerült háttérbe szorítani, s ráadásul a viszonylagos gazdasági stabilitás és kulturális fejlődés feltételeit is sikerült biztosítani. A „zöld béka” életbenmaradásáért Tisonak kétségkívül súlyos árat kellett fizetnie: jóllehet a Szovjetunió ellen felsorakozó szlovák hadsereg veszteségei nem voltak olyan nagyok, mint a magyar hadsereg esetében, az alig két és fél milliós ország háborús megpróbáltatásai így is hatalmas mérete-

ket öltöttek. A katonai részvételnél is több ember halálát okozta a szlovákiai zsidóság nagyobbik részének haláltáborokba való elhurcolása, amire a Szentszék is több ízben eredménytelenül hívta fel a szlovák államfő figyelmét. Tiso legnagyobb tragédiáját azonban alighanem az jelentette, hogy 1944 őszén saját nemzete többségével került szembe akkor, amikor a besztercebányai szlovák fegyveres felkelést leverő német hadsereg katonáit mint a szlovák állam megmentőit kitüntette.

„Azzal a kérdéssel, hogy vajon győznek-e a németek, sem kezdetben, sem a háború végén nem foglalkoztam. A mi politikánk lényege a szlovák nemzet önállóságában rejtett, vagyis abban, hogy a szlovák nemzet mint olyan megmaradjon és túlélje a háborút. Magánkörökben azt mondtam, nem kívánom, hogy Hitler győzzön. Amennyiben hittem volna a hitleri Németország győzelmében, azt is kívántam volna... Én azt hittem és azt reméltem, hogy a háború kompromisszummal végződik.” A tisói rövidlátó világképnek ez a tömör kifejezése, amely ugyancsak a per alkalmából készült feljegyzésekből származik, kétségtelenül jól behatárolja a szlovák politikus kvalitásait. Ő maga szinte kérkedve mondta magáról, hogy nem értett a külpolitikához, s példaként Lincoln amerikai elnökre hivatkozott, aki úgymond szintén távortartotta magát a külügyektől. Csakhogy az egész világ s azon belül különösen Európa, s még inkább Kelet-Közép-Európa sorsát hosszú évtizedekre, valójában a 20. század egész második felére meghatározó világháború éveiben, egy, a világháború jegyében született ország élén nem állhatott büntetlenül olyan politikus, aki nem volt képes felmérni a háború és a nagyhatalmi politika erőviszonyainak, fejleményeinek alakulását, irányát.

A pozsonyi bíróság által kihirdetett, de valójában a

csehszlovák kormány és Edvard Beneš csehszlovák államfő által kiszabott és jóváhagyott halálbüntetése Tisót a nemzeti vakhit mártírjává avatta. De a modern szlovák történelemből ezzel együtt nem lehet őt sem kihagyni, sem Hitler bábjaként értékelve periferikus szereplőként kezelni. A szlovák nemzet állami önállósághoz vezető 20. századi fejlődésében a második világháború éveiben Tiso által létrehozott és vezetett első szlovák állam – mint rossz csillagzat alatt végrehajtott kísérlet – történetileg valójában többet ártott, mint használt a szlovák függetlenség eszméjének. Ezzel a kötetünkben is bizonyított ténynel szembe-sülve előbb-utóbb a szlovák történeti közgondolkodásban is letisztulhat és általánossá válhat Jozef Tiso politikai szerepének reális értékelése.

Budapest, 1997. május 7.

SZARKA LÁSZLÓ

Jozef Tiso életének és pályafutásának főbb eseményei

- 1887. október 13-án** született Nagybiccsén (Veľká Bytča).
- 1894–1898:** a nagybiccsei katolikus népiskola tanulója.
- 1898–1902:** a zsolnai (Žilina) királyi katolikus gimnáziumban tanul.
- 1902–1906:** a piaristák nyitrai (Nitra) gimnáziumában folytatja tanulmányait.
- 1906–1910:** papnövendék a bécsi Pázmáneumban.
- 1910. április 14.:** a Pázmáneumban pappá szentelik.
- 1910–1911:** káplán a Trencsén megyei Ócsadon (Oščadnica).
- 1911. július 15.:** Bécsben a teológia doktorává avatják.
- 1911–1913:** a Trencsén megyei Rajecben (Rajec) káplánkodik.
- 1913–1914:** az ugyancsak Trencsén megyei Bánban (Bánovce nad Bebravou) tevékenykedik, változatlanul káplánként.
- 1914–1915:** tábori lelkészként eljut az első világháború harctereire (Galíciába és Szlovéniába).
- 1915:** leszerelése után kinevezik a nyitrai szeminárium spirituálisává.
- 1918:** a morálteológia professzoraként folytatja pályáját, de az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő események őt is a közéletben való szerepvállalásra készítetik: az év végén a nyitrai Magyar Nemzeti Tanács, majd a Szlovák Nemzeti Tanács tagja lesz, s főszerkesztőként jegyzi a Nyitra–Nitra című két-

nyelvű hetilapot. December 19-én Zsolnán részt vesz a Szlovák Néppárt (Slovenská ľudová strana) újjáalakulását eldöntő tanácskozáson.

1920: képviselőjelöltként indul a parlamenti választáson, de ekkor még nem ér el sikert.

1921: Karol Kmetko nyitrai püspök titkára lesz, a Szlovák Néppárt végrehajtó bizottságának a tagjává választják.

1924: a közéleti pályafutás mellett döntő Tisót plébánosként Bánba helyezik át.

1925: a Szlovák Néppárt parlamenti képviselőjévé választják.

1927–1929: egészségügyi és testnevelési miniszter a csehszlovák kormányban.

1929: Hlinka Szlovák Néppártjának alelnökévé választják.

1934: Bánban római katolikus tanítóképzőt hoz létre, melynek ő lett az első igazgatója.

1937: a Matica slovenská vezetőségi tagjává választják.

1938: Andrej Hlinka augusztus 16-án bekövetkezett halála után ő lesz Hlinka Szlovák Néppártjának a tényleges vezetője; október 7-én az autonóm szlovák kormány elnökévé választják; december 1.–1939. január 20.: a népjóléti és az egészségügyi miniszter tisztségét is betölti; 1938. december 12-től a szlovák parlament képviselője.

1939. március 9-én a prágai kormány felmenti őt az autonóm szlovák kormány miniszterelnökének tisztségéből; március 12-én meghívást kap Hitlertől, hogy Berlinben az önálló szlovák állam létrehozásáról tárgyaljon; a meghívásnak másnap eleget tesz, az eredményről március 14-én tájékoztatja a szlovák parlamentet, amely az önálló Szlovák Köztársaság kikiáltása mellett dönt. Tisót ugyanezen a napon kor-

mányfővé nevezik ki. Október 1.: Hlinka Szlovák Néppártjának elnökévé választják. Október 26.: a Szlovák Köztársaság elnökévé választják. Miniszterelnöki tisztétől ugyanezen a napon megválik. Utóda a kormányfői poszton Vojtech Tuka.

- 1940. július 27–28:** a Hitlerrel folytatott salzburgi tárgyalásokon messzemenő engedményeket kell tennie a nemzetiszocializmus szlovákiai reprezentánsai javára (később ellentámadásba lendül és 1941–1942 folyamán a náciizmus híveit visszaszorítja).
- 1941. június 24.:** bejelenti, hogy Szlovákia is csatlakozik Németország szovjetellenes hadjáratahoz.
- 1942:** a szlovákiai zsidók deportálása idején kiáll a „radikális” megoldás mellett. Ugyanezen év októberétől hivatalosan a Vezér titulusa illeti meg.
- 1944:** az augusztus 29-én kitört nemzeti felkeléssel engesztelhetetlenül szembeszáll, erkölcsi és politikai tekintélyének teljes súlyával támogatja a felkelést leverő német csapatokat. (Október 30-án Besztercebányán nagy beszédben méltatja a felkelők felett aratott győzelem jelentőségét, majd kitünteti a harcokban részt vett német katonákat.)
- 1945:** aktív államfői ténykedésének egyik utolsó megnyilvánulásaként január 12-én általános mozgósítást hirdet, amelynek a végrehajtása azonban a gyakorlatban kivihetetlennek bizonyul. Március utolsó napjaiban, a szlovák állam összeomlásának előestéjén Ausztriába (Kremsmünster), majd Bajorországba (Altötting) menekül. 1945 júniusában az amerikaiak letartóztatják, október végén kiadják a csehszlovák hatóságoknak.
- 1946. december 2.:** Pozsonyban kezdetét veszi a háborús bűnökkel vádolt Tiso elleni per.

1947. április 15.: Jozef Tisót a bíróság kötél általi halálra ítéli. A kegyelmi kérvény elutasítása után három nappal, április 18-án az ítéletet végrehajtják.

Kis magyar–szlovák helységnévszótár

Bán – Bánovce nad Bebravou
Besztercebánya – Banská Bystrica

Csernová – Černová

Felsőrécsény – Rišňovce

Garamhalászi – Sliach
Garamnémetfalva – Nemecká

Holícs – Holíč

Illava – Iľava

Kassa – Košice
Keremcse – Kremnička
Komárom – Komárno

Nagybiccse – Veľká Bytča (ma: Bytča)
Nagyszombat – Trnava

Nyitra – Nitra

Ócsad – Oščadnica
Ótátrafüred – Starý Smokovec

Pozsony – Bratislava
Pöstyén – Piešťany

Rajec – Rajec
Rózsahegy – Ružomberok

Szered – Sered

Trencsén – Trenčín
Turócszentmárton – Turčiansky Svätý Martin (ma: Mar-
tin)

Zólyom – Zvolen

Zsolna – Žilina

ARCKÉPEK KETTŐS TÜKÖRBEN

G. KOVÁCS LÁSZLÓ–IVAN KAMENEC
JOZEF TISO

KIADTA: NAP KIADÓ, DUNASZERDAHELY 1997

P. O. BOX 72., 929 01 DUNAJSKÁ STREDA

FELELŐS KIADÓ: BARAK LÁSZLÓ IGAZGATÓ

SZERKESZTETTE: TÓTH LÁSZLÓ

A KÖTETET ÉS A SOROZATOT TERVEZTE: BARTA GABRIELLA

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS: RÓTH REA MŰVÉSZETI VEZETŐ –
NAP KIADÓ

NYOMTA: VALEUR KFT. – NAGYMEGYER (VELKÝ MEDER)